دین اوساینس

مولانا وحیدالدین خان

دین او ساینس

لیکوال:

مولانا وحید الدین خان

ژباړن:

حمید هڅاند

خپرندوی:

سمون پوهنیز یون

۲۰۱۵ م

بسم الرحمن الرحیم

فهرست

د ژباړن خبرې -- ٤

د لیکوال په اړه ---٦

د لیکوال سریزه--١١

د استدلال ډولونه --١٥

د برټرانډ رسل نظریات --٣١

وروستۍ خبره---٤٢

د کائناتو ماشیني (مېخانېکي) تعبیر --------------------------------٤٣

دین او له مرګ وروسته ژوند ---------------------------------------٥٤

دین او ساینس --٦٢

ساینس په انسان ونه پوهېد ---------------------------------------٨٢

اوسمهالی دین پېژندنه ---٩٣

کتنه --- ۱۰۰

د دین ملحدانه تشریح --۱۰۸

تبصره-- ۱۱۲

د ژباړن خبرې

دین او ساینس د نوموتي لیکوال، ښاغلي وحید الدین خان کتاب دی چې له انګلیسي څخه پښتو ته ژباړل شوی دی. د ستر څښتن شکر ادا کوم چې د کتاب ژباړه مې پوره کړای شوه. څنګه چې له نوم څخه ښکاري، کتاب د دین او ساینس پر اړیکه تفصیلي مالومات وړاندې کوي. سره له دې چې دین او ساینس دوې جلا موضوعګانې دي خو اوسمهالي سیکولر مفکرین فکر کوي چې ساینس نه یواځې دا چې له دین څخه بېل دی بلکې ساینسي پرمختګونو نور نو د دین ارزښت هم له منځه وړی دی. کتاب یاده ادعا د سالمو دلایل په ترڅ کې څېړلې او جاجولې ده.

اوس وخت کې پر نیټ او تلویزونونو د تبلیغاتو یوه لویه برخه د دین د باورونو له منځه تګ ته په شعوري یا ناشعوري ډول ځانګړې شوې ده. هره ورځ د ټولنیزو اړیکو پر سایټونو عام خلګ له داسې پوښتنو سره مخ کېږي چې پکې د دوئ عقیده ننګوله شوې وي. ډېری وخت دوئ ورته پوښتنو ته ځواب هم نه شي ورکولی. له بلې خوا، عام خلګ نه شي کولی چې ورته پوښتنې په جرات مطرح کړي. که یې مطرح کول وغواړي، نه پوهېږي چې چا ته مراجعه وکړي. ځکه له بده مرغه د دیني علومو زده کوونکي او ملا صاحبان هم ورته پوښتنو ته ځوابونه نه لري. د دعوت ټولې ډلې خلګ له منکراتو راګرځوي او فضایلو ته یې هڅوي خو هیڅ داسې مرجع، ټولنه یا خوځښت نشته

چې د الحاد په وړاندې یې کار کړی وي او د اوسمهاله فکر پوښتنو او ننګونو ته یې ځوابونه ویلي وي.

په داسې یو وخت کې د ښاغلي وحیدالدین خان همدا کتاب خورا مهم ؤ چې باید هیوادوالو ته ژباړل شوی وای. لـه همـدې املـه مـې د ملګرو په مشوره د کتاب ژباړه پیل او بشـپړه کـړه. پـه دې هیلـه چـې د هیوادوالو په فکري وده کې به همدا هڅه لږ و ډېر رول ولوبولی شي.

د دین او ساینس پر اړیکه تر دمګړۍ په پښتو کې هیڅ راز کتاب نه دی چاپ شوی. د دې کتاب ښه ځانګړتیا دا ده چې ان په انګلیسي ژبه کې د دین او ساینس پر اړیکه تر ټولو معیاري کتاب دی. د کتاب بلـه لویه ځانګړتیا دا ده چې ښاغلی وحیدالدین خـان یـوه بـې پـرې او لـه تعصبه لیرې شننه کړې ده: نه یې ساینس دین ته کش کړی او نـه دیـن ساینس ته.

غواړم دلته له زړه ته رانژدې ملګرو عبد الغفور پېروز، فضل الباري بریالي، وصیل پېروز، محمود سـعید او صـفی الله سـلطاني څخـه مننـه وکړم چې زه یې د کتاب ژباړې او بشپړاوي ته هڅولی یم او همـدا راز له ضیا ساحل، مسعود افغان او شریف مسرور څخـه هـم مننـدوئ یـم چې د دوئ د مالي مرستې په وسیله دا کتاب ستاسو تر لاسونو ورسېد.

درنښت

حمید هڅاند

۱۳۹۳/۹/۱۴ مازیګر مهال. خوشال مېنه، کابل

د لیکوال په اړه

ښاغلی وحیدالدین خان یو له خورا نوموتو دینپوهانو او اسلامي علماوو څخه دی. د اسلام د سوچه پیغام، سولې، د دین سم تعبیر او د دین و معاصرې پوهې او فکر ترمنځ پر اړیکه یې ارزښتناک کار کړی دی. له دې سره-سره د نوموړي د ژوند و فکر په اړه ډېر کم افغانان مالومات لري. د ده کتابونه او لیکنې په انګلیسي او اردو ژبو کې لیکل کېږي او بیا د عربي په ګډون نورو سیمه ییزو او نړیوالو ژبو ته ژباړل کېږي. فکر کوم، پښتو ته تر اوسه د ده کتابونه نه دي ژباړل شوي او ممکن دا لومړنی کتاب وي چې پښتو ته ژباړل کېږي.

د خان صیب زوکړه په اعظم ګر نومې سیمه کې په ۱۹۲۵ کې شوې ده. دی لا څلور کلن ؤ چې پلار یې، فریدالدین خان ومړ. د پلار له مړینې وروسته د ده روزنه یې کاکا او مور کړې ده. دا چې دی په ماشومتوب کې لا یتیم شوی، د ژوند له ډېرو ناخوالو سره لاس-ګریوان شوی دی. دی وایي چې د هغه مهال ستونزې او ناخوالې د ده لپاره لوی سبق شوې. دی وپوهېد چې ژوند له ننګونو ډک دی خو د ده په وینا، هره ستونزه باید د ننګونې به توګه ومنله شي او ورسره مبارزه وشي.

د ده ورور او د کاکا زامن له انګلیسي ژبې ښوونځیو فارغ شول خو د ده زده کړه له دودیزې مدرسې پیل شوې ده. ۱۹۳۸ کال ؤ چې ده په مدرسة الاصلاحي کې دیني زده کړې پیل او شپږ کاله وروسته همدلته بشپړې کړې. له ماشومتوبه یې طبیعت سره مینه لرله. دی وایي د دیني

زده کړو په مهال پوی شوم چې رب موږ د طبیعت او کائیناتو د اسرارو پلټلو ته هڅولي یو. له دې وروسته د طبیعت په اړه سوچ و مطالعه د ده د زده کړو یوه نه شلېدونکې برخه شوه.

له فراغت وروسته چې کله دی د ښوونځیو له فارغینو سره مخ شو، پوی شو چې د هغوئ یو شمېر پوښتنو ته ځواب نه شي ویلی. مثلاً دا چې که محمد صلی الله علیه وسلم بالکل له تاریخ څخه واخیستل شي، نو ایا په بشري تاریخ به ټکه ولوېږي؟ دا او ورته پوښتنو دی اړ کړ چې د عصري علومو زده کړې ته هم مخه وکړي.

له ماشومتوب څخه خان صیب له مطالعې سره بې کچې مینه لرله. ویل کېږي، خان صیب چې به کله کتابتون ته سهار ننوت، تر مازیگره به یې په کتابونو تنده نه ماتېده. اخر به د کتابتون څښتن ورته ویل چې نور خو د کتابتون د تړلو وخت دی، څه چې لاړ شو. د عصري علومو پراخې مطالعې دی له دیني او عصري علومو سره ښه ترا بلد کړ. د عربي او دیني علومو ترڅنگ، نوموړي په انگلېسي او معاصرو علومو کې هم خورا زیاته بلدتیا ترلاسه کړه. خورا ژر وپوهېد چې لاالهاندې نړۍ ته باید د اسلام پیغام په داسې ژبه ورسول شي چې د دوئ لپاره د فهم وړ وي.

د اسلام دین سوچه فهم او پیغام رسول د ده د ژوند موخه وگرځېده. نیې عهد کې دروازې نومی اردو کتاب د ده لومړنی کتاب دی چې په ۱۹۵۵ کې خپور شو. له یو شمېر نورو کتابونو وروسته یې په نوي ډیلي کې د اسلامي مرکز بنسټ کېښود او د رسالې په نوم د میاشتنې خپرول یې هم له همدې ځایه پیل کړل. رساله د ده د خپلو

لیکنو څخه جوړه میاشتنۍ مجله وه. په خورا لږ وخت کې یې په اردو ژبه کې خورا زیات لوستونکي پیدا کړل. وروسته دا رساله په دواړو، انګلیسي او اردو ژبو چاپیدله.

په ۱۹۹۲ کې د بابري مسجد پر سر د جنګ او بیا د همدې مسجد د شهید کېدلو پېښې په هند کې د مسلمانانو او هندوانو ترمنځ تاوتریخوالي ته لاره هواره کړه. دا چې د سولې خپرول د ده د ژوند ماموریت ؤ، ده له موني سوشل کمار او سوامي چیدنند سره په مهاراشترا ایالت کې پنځلس ورځنۍ د سولې یون پیل کړ. دا یون له ممبۍ پیل او پر ناګپور پای ته ورسېد. د پنځه لس ورځو په اوږدو کې نوموړي او ورسره ملګرو یې په ۳۵ بېلابېلو ځایونو کې خورا لوی شمېر خلکو ته ویناوې او د سولې پیغام واوراوه. د سولې دې یون په هند کې د مذهبي جګړو مخنیوي او د سولې بیا ټینګښت کې لوی رول ولوباوه.

د ده په باور، د ټولو بریالیتوبو راز په سوله کې نغښتی دی. دی وایي چې نن ورځ نړیوال له خپلمنځي سولې پرته بله لاره نه لري. د ده د سولې هڅې یواځې تر هندي نیمې وچې نه دي منحصرې شوې بلکې ټوله نړۍ یې رانغاړلې ده. دی د نړۍ ګوټ-ګوټ ته تللی او هر چیرې یې د سولې پیغام خپور کړی دی. د ده د کار و هڅو په مقابل کې زیات میډالونه ورکړل شوي دي. خان صیب د اتومي وسلو پر ضد هم خورا زیات کمپاین کړی دی. د اتومي وسلو په وړاندې د ده مبارزې له امله ده ته په ۲۰۰۲ کې د نړیوالې سولې میډال ورکړ شو. د نړۍ د پخواني بهرنیو چارو وزیرانو شورا د میکایل ګورباچوف په غوښتنه ښاغلي وحیدالدین خان ته د سولې میډال ورکړ. په کوریا کې د سولې لپاره د نړیوال فدراسیون له خوا هم خان صیب ته د سولې سفیر

لقب ورکړ شوی دی. يو شمېر نورې جايزې او ستاينې يې داسې دي:

Padam Phushan Award, the Rajiv Gandhi National Sadbhavana Award, the National Integration Award, the Communal Harmoney Award, the Diwaliben Mohan Lala Mehta Ward, National Amity Award, FIE Foundation Award, the Urdu Academy Award, the Aruna Asaf Ali Sadbhavana Award.

يو شمېر پورته اوارډونه ورته د هند ولسمشر او لومړي وزير ورکړي دي. National Citizen Award ورته Mother Teresa ورکړی دی.

په ۲۰۰۱ لومړي کال کې خان صيب د نړيوالې سولې او روحانيت مرکز بنسټ کېښود او له دې مرکز څخه يې د اسلام پيغام، سولې، مينې، جنګ ضد او نور کمپاينونه پيل کړل. تر اوسه خان صيب شاوخوا ۲۰۰ کتابونه او خورا زياتې ليکنې لري. د ده د ليکنو د خوندي کولو لپاره د www.CPSglobal.com نومی سايټ هم شته.

ښاغلی وحيدالدين خان اوس دادی نژدې د نوي کالو عمر لري. دی غواړي نړيوالو ته د ژوند اصلي هدف ور وپېژني. دی وايي چې اسلام حق دين دی او پيغام يې نړيوال دی خو دا پيغام بايد تر نړيوالو په اغېزناک ډول ورسول شي. خان صيب فکر کوي چې اوس وخت د اسلام پيغام تر بل هر وخت په اسانۍ رسول کېدای شي. دی وايي چې د دعوت لپاره بايد هر مسلمان وخت ځانګړی کړی. د خان صيب په باور، که اسلامي نړۍ علم ته مخه کړي، د اسلام ناسم تعبير ته شا کړي، او پر ځای يې د اسلام له سوچه پيغام څخه ځان خبر او تر نورو

ورسوي، انسانیت ته به یې خورا لوی کار کړی وي؛ ځکه همدغه د انسانیت د ټولو ستونزو د مخنیوي یواځینی لاره ده.

ښاغلی وحید الدین خان د اسلام د سم تعبیر په اړه ارزښتناک کار کړی دی. تر څنګ یې د ناسم تعبیرونه په وړاندې مبارزه کړې او د دیني و عصري علومو ترمنځ د توپیر ورکولو ته یې کار کړی دی. ده د سولې لپاره نړیوال کوښښونه کړي دي او د ادیانو ترمنځ ډیالاګ لپاره یې هم زمنیه سازی کړې دي. د فلسطین جګړې د له منځه وړلو لپاره یې هم هغه ځای ته سفر کړی او په کنفرانسونو کې یې ونډه اخیستې ده. دی اسلامي نړۍ علم ته هڅوي او له جنګ جګړو څخه د راګرځولو هڅې یې کړې دي. وحید الدین خان په انګلیسي ژبه د قران ډېر ښکلی تفسیر هم کړی دی. دی وایي چې په انګلیسي د یو درجن تفسیرونو له شتون سره-سره، هیڅوک نه دی توانېدلی چې د عربي ژبې فصاحت تر ممکنه بریده انګلیسي ته ولېږدوي.

په اوس وخت کې د خان صیب له افکارو څخه د ټولې نړۍ او په ځانګړې توګه د افغانانو خبرېدل خورا مهم او اړین کار دی. په همدې پار مې د خان صیب د دین او ساینس کتاب ژباړه پښتو ته وکړه. ستر څښتن له دربار څخه د دې هڅې د قبلېدو لپاره لاسونه لپه کوم.

د لیکوال سریزه

دین او ساینس کتاب په لومړي ځل د ۱۹۷۱ کال د مارچ په ۱۹مه نیټه او بیا په ۱۹۸۴ کال کې د دویم ځل لپاره چاپ او خپور شو. وروسته یې عربي او انګریزي ژبو ته هم ژباړه وشوه. له ښه مرغه، په تېرو کلونو کې کتاب زیات شمېر نورو ژبو ته ژباړل شوی او چاپ شوی دی. اوس دا دی یو ځل بیا د یو شمېر بدلونونو په ملتیا کتاب له سره چاپوو.

د دین او ساینس په اړه ټول مسایل د نوعیت له مخې په دوه ډوله دي: فکري او عملي. په دې کتاب کې د فکري مسایلو په اړه بحث شوی دی چې د اسلام له اعتقادي نظام سره اړه لري. په کتاب کې یو لړ اساسي مسایل نغاړل شوي دي. البته زیات شمېر غیر ضروري مسایل هم شته چې په دې کتاب کې یې په اړه بحث نه دی شوی خو زما په نورو کتابونو کې یې په اړه په جزیاتو خبرې شوې دي.

دیني عقاید یواځې ظاهري او مجردې لارښوونې نه دي بلکې د کائیناتو د همېشني حقایقو په اړه رښتینې خبرې دي. څنګه چې د لمر له رڼا او انرژۍ ګټه اخلو، په ورته توګه اړ یو چې په دیني لارښوونو هم ځانونه پوه او ورڅخه ګټه واخلو. دا داسې حقایق دي چې په وړاندې یې د انکار او بې تفاوتۍ تګلاره نه شي غوره کېدای. پرته له دې چې سر پرې خلاص کړو او عملي یې کړو، بله لاره نه ده راپاتې ځکه هره بله لار د ابدي تباهۍ پر لور تللې ده او بس.

پر ادیانو د پوهېدو په پار باید وحیې ته مراجعه وشي. وحیه د نبیانو په وسیله انسانانو ته د کائیناتو د خالق له لوري رالېږل شوې لارښوونې او مالومات دي. خو ایا پر وحیو باور کېدای شي؟ پر نبیانو چې به کله هم شک کېدی او خلکو به فکر کاوه چې هسې نه خبرې یې دروغ وي، دوئ به ورته په ځواب کې ویل: *"ایا تاسې پر هغه ذات شک کوئ چې ځمکه او اسمانونه یې پیدا کړي دي[۱]."* یانې انبیاؤ هم د خپلو ادعاوو د ثبوت لپاره د فطرت او طبیعت څخه دلایل وړاندې کړي دي. په ځمکه او اسمانونو کې شته حقایق او نښې پر دیني عقایدو او باورونو د مطالعې او مشاهدې وړ دلایل دي. د رسول الله وخت تر ساینس دمخه مهال ؤ. هغه مهال انسانانو د ځمکې او کائیناتو په اړه خورا سطحي مالومات لرل، خو نن ورځ په دې مالوماتو او پوهېدنو کې هېښوونکی او بې کچې پرمختګ راغلی دی. خو ان نن ورځ هم همدغه استدلال خپل معقول ځای ساتلی دی. نوي پرمختګونو او څېړنو د رسول الله پر تعلیماتو لا باور پوخ کړی او د اثبات تر پولو یې رسولي دي.

نوې څېړنې کائینات د یو داسې سیستم په توګه انځوروي چې خورا منظم دی او فعالیتونه یې د یو لړ مالومو او نه بدلېدونکو قوانینو له مخې ترسره کیږي. دې حالت په لومړیو کې د کائیناتو ماشیني تعبیر ته لاره هواره کړه او فکر وشو چې د کائیناتو ټول فعالیتونو د علت او معلول یا cause and effect له مخې ترسره کیږي. خو له زیاتې څېړنې وروسته دا باور ناسم ثابت شو. مالومه شوه چې کائینات له منظموالي سره-سره، د ماشیني تعبیر وړ نه دي. تر څنګ یې دا فکر رامنځته شو چې د

---

[۱] ابراهیم سورت، لسم ایت

انسان خپله لټه او څېړنه به بالاخره دې ته لاره هواره کړي چې انسان به ټول حقایق پخپله مالوم کړای شي او دا چې په دې پار انسان اړ نه دی وحیه ته مراجعه وکړي. خو څېړنو دا فکر هم ناسم ثابت کړ ځکه څرګنده شوه چې د کائیناتو ټولیزې پوهې ته رسېدل د انسان په څواک کې نه دي او که یې انسان هڅه وکړي، له نه حلېدونکو خنډونو سره مخ کیږي. په دې توګه نوې پوهې د دین اساسات کمزوري نه کړل بلکې لا زیات یې څواکمن او پاخه کړل.

نوي څېړنو دا هم ثابته کړې چې د انسان د دین احساس یو فطري احساس دی او د انسان په رګ-رګ کې یې ځای نیولی دی. له دې ځایه ده چې هڅه وشوه انسان پخپله یو داسې دین جوړ کړي چې هرڅه یې انسان سنجولي وي او ټولنې ته د همدې فطري احساس د پوره کولو په پار معرفي شي. د انساني دین جوړولو ټولې ورته هڅې له ناکامۍ سره مخ شوې دي ځکه د کائیناتو د ټولیزې پوهې څخه عاجز انسان نه شي کولی چې د همدې کائیناتو د مېشتو ټولو انسانانو لپاره یو داسې دین جوړ کړي چې د کائیناتو له ټولو حقایقو سره دې همرنګي او مطابقت ولري.

تر کومه چې د سوچه ساینس خبره ده، نو دا یو څرګند حقیقت دی چې لویو ساینسپوهانو هیڅکله هم د خدای له شتون څخه انکار نه دی کړی. ایزک نیوټن (۱۷۲۷ مړینه) د خدای شتون په څرګنده منلی ؤ. په ورته توګه البرټ انشټاین (۱۹۵۵ مړینه) د خدای پر شتون کلک باوري ؤ او په خپل شخصي ژوند کې یو روحاني کس ؤ.

په ورته توگه، چالس ډاروين په خپل مشهور کتاب origin of species کې تر يوه زيات ځايونه د خدای شتون منلی دی. ده خپل کتاب په دې الفاظو پای ته رسولی دی: *"د ژوند په دې تصور کې ځومره لويوالی پروت دی چې خالق په لومړيو کې يو يا څو ابتدايي شکلونه جوړ کړل او وروسته ترې رنگارنگ جوړښتونه پيدا او رامنځته شول."* حقيقت دا دی چې ساينس د خدای له شتونه انکار نه دی کړی بلکې يو څو ملحد فيلسوفانو، ساينس د خدای د انکار په موخه کارولی دی خو هڅې يې په لومړيو مرحلو کې لا له ناکامۍ سره مخ شوې دي.

دا کتاب نه خو د دين تفصيلي مطالعه ده او نه د ساينس، بلکې د دين و ساينس ترمنځ اړيکه له يوه بنسټيز اړخه څېړله شوې او د ځرگندولو هڅه يې شوې ده. دا کتاب د هغو خلکو لپاره زيات گټور دی چې د دين و ساينس پر اړيکه يې غور کړی او ورڅخه لږ و ډېر مالومات لري.

د کتاب اره موخه هغه خلکو ته پوهاوی دی چې له معاصر فکره اغېزمن شوي او د دين پر حقانيت يې باور کمځواکی شوی دی.

که د کتاب مطالعه همداسې کسان وهڅوي چې دين د بياځلي غور وړ وبولي او په اړه يې مطالعې ته وهڅېږي، همدا به هم د ليکوال لپاره د دې کتاب د بريالتوب په مانا وي.

نوي ډيلی، د ١٩٩٩ کال د اکتوبر ١٣مه

وحيد الدين خان

د استدلال ډولونه

ټي آر مايلز ليکي:

″د پخوانيو مذهبي علماؤ مثال داسې کس ته ورته دی چې بانـک کې پيسې ونه لري خو بانکي چِـک وليکـي. دې کسـانو داسـې الفـاظ استمال کړي چې تر شا يې هيڅ راز معنـوي پانگـه شـتون نـه لـري. لـه گرامري پلوه دا جمله چې مطلق د بدلون او پرمختگ وړ نه دی يوه کره جمله ده خو د مانا له پلوه يو ناچله چک دی چـې کلـه هـم پـه پيسـو (مانا) نه شي تبديلېدای[۲].″

د دې ښاغلي د خبرو مطلب دا کېږي چې مذهب يوازې او يوازې عقيدوي مسائيل دي چې د عقيدې له ډومين نه بهر، ازاد ثبوت يې نـه خو ممکن دی او نه ورته مذهب اجازه ورکړې او دا چې دا عقايـد بـه يوازې هغه وخت د منلو وړ وای چې لـه عقيـدوي سـاحې بهـر يـې د ثبوت کېدو قابليت لرلای. په بله وينا، ساينسي حقايق ځکه منل شـوي چې د اثبات وړ دي. برعکس، مذهبي مسايل محض عقيدوي خـبرې دي او د اثبات لار يې د ساينسي مسايلو د اثبات سره توپير لري.

دا خبره به يوازې هله د منلـو وړ وای چـې د شـيانو او مفـاهيمو د ثبوت لپاره يوازېنی معيار د مشاهدې قابليت وای او بس. مـثلاً کـه يـو کس ادعا وکړي چې کهکشانونه نور لرونکې وربخې نه بلکې د خورو ورو ستورو ټولگه ده. په لومړيو کې دا يوه عقيدوي مسئله ده. خو که د

[۲] Religion and Scientific Outlook, P. ۲۰

پرمختللي تليسکوپ په وسيله کهکشانونه وڅارل شي، همدا عقيدوي مسئله په يو داسې حقيقت بدليږي چې هر څوک يې ليدلی او مشاهده کولی شي.

خو پوښتنه دا ده چې ايا هغه څه چې د مشاهدې قابليت ونه لري، بايد رد شي؟ د دې پوښتنې د ځواب لپاره اړيو چې د د استدلال ډولونه او پړاونه وپيژنو:

١. د علمي استدلال ابتدائي/لومړنی پړاو دا دی چې تر بحث لاندې موضوع د مخامخ مشاهدې قابليت ولري. مثلاً يو کس دعوه کوي چې اوبو کې واړه ميکروسکوپيک ژوي (مايکرواورگانيزم) شتون لري. دا خبره په خورا ساده گۍ د اثبات وړ ده: د اوبو څاڅکی که تر مايکروسکوپي کتنې لاندې ونيول شي، وبه ليدل شي چې د اوبو منځ کې واقعاً ميکروسکوپي ژوي اوسيږي.

٢. دويمه درجه دا ده چې يوه دعوه په کامل ډول نه شي مشاهده کېدای خو ځينې برخې يې د مشاهدې وړ وي. د ځمکې گردوالی د داسې ادعا ښه بېلگه ده. ځکه د ځمکې گردوالی په هيڅ راز انساني ارزونه کې په کامل ډول نه شي مشاهده کېدای بلکې ځينې برخې به يې مشاهده کړای شي. خلايي بېړۍ چې له هسک ځخه د ځمکې انځورونه اخلي، ځمکه د سپوږمۍ په څېر دايروي را پېژني. خو دا خبره جوته ده چې په انځور کې به ټوله ځمکه نه بلکې د ځمکې يوه برخه ښکاريږي. خو له دې سره-سره په هيڅ توگه نه شو ويلی چې ځمکه دې گرده نه وي.

٣. خو له دې مشاهداتو چې موږ کوم حقايق ترلاسه کوو، ټول ساده او بسيط حقايق دي. هيڅوک نه شي ويلی چې تر دې هاخوا نو

نور حقياق نه دي موجود. اوسمهالی ذهنيت د استدلال يو بل نوی ډول هم اضافه کوي او هغه دا چې هغه استدلال هم يو کره استدلال دی چې که څه هم يوه موضوع/حقيقت مخامخ ونه ليدل شي خو ځينې اړخونه يې تجربه کولی او له مخې يې د سرچينې د شتون قياس کولی شو. مثلاً د الکترون ذره دومره وړه ده چې نه خو يې په ذره بين ليدلی شو او نه يې په کومه اله تللی شو خو بيا هم ساينس دا خبره منلې چې الکترون موجود دی؛ ولې؟ ځکه تجربې څرګندوي چې که څه هم د الکترون په نوم کومه زره ليدلی او مشاهده کولی نه شو خو اغيزې يې محوسولی شو. د همدې محسوسو اثراتو له امله نه شو کولی چې د الکتروني نظام له شتون څخه انکار وکړو. اوسمهالي ساينس کې د نيوکلرساينس ډېری برخه مسايل مشاهده کېدای نه شي خو اغيزې يې د محسوس کېدو وړ دي.

٤. خو د استدلال دريم پړاو هم وروستی نه دی. ټول هغه حقايق چې تر دې ځايه موږ پيدا کولی شو، تخنيکي حقايق دي. رښتيا دا ده چې په کائيناتو کې زيات نور ارزښتناک حقايق پراته دي او له هغه ځايه پيل کېږي چېرې چې زموږ تخنيکي پوهه پای ته رسېږي. مثلاً بيولوژي او اناتومي کې د بدن د جوړښت په اړه زيات ارزښتناک او تخنيکي حقايق سپړل کېږي چې ترڅه ځايه معنوي اړخ هم لري. خو د اصلي پوښتنې په اړه چې د انسان پيل له کومه او څنګه وشو او چېرته درومي، د بيولوژی او اناتومی مروجه پوهه هيڅ راز مرسته نه شي کولی. يو لويديځوال عالم ځکه ويلي: *چې پرې پوهېږو، زيات ارزښت نه لري؛ خو چې زيات ارزښت لري، پرې پوهېږو نه.*

په دې توګه هغه استدلال هم کره دی چې د يوې داسې موضوع دعوه کوي چې مخامخ نه شي ليدله کېدای خو ځينې اړخونه يې داسې محوسېږي چې له مخې يې د شي/مفهوم د شتون دعوه کېدای شي. همدا دعوه په يوې داسې فرضيې بدلېږي چې رد يې يواځې هله کېدای شي چې پر خلاف يې عکس حقايق پيدا او بربنډ شي. ايا مذهب په دې ويشنه (کټګورۍ) کې ځايېدای شي؟ د مذهب منکرين ان د دې خبرې اجازه هم نه ورکوي. دوئ وايي چې مذهب نه يواځې دا چې مسايل يې د پوهېدو وړ نه دي، بلکې سراسر ناسم او بې بنسټه هم دي. حقيقت دا دی چې د استدلال څلورم ډول او معيار بايد د مذهب لپاره هم استمال شوی وای. خو عملاً په خلکو کې سرچپه نظريه منله شوې ده او هغه داسې چې: *د دين د اثبات لپاره بايد فزيکي تشريحات وړاندې شي، که د وړاندې کېدو وړ نه وي، مذاهب بايد رد او سره کرښه پرې وکښله شي.*

د دين او مذهب خلاف همدا قضيه پخپل ذات کې لوی ټکر لري. که له يوې خوا ويل کېږي چې دين د داسې عقايدو ټولګه ده چې انځورل او ساينسي تشريح يې ناممکن کار دی او د همدې باور له مخې دا توقع هم بې ځايه ده چې ګواکې خلك دې په ډله ييزه توګه دين ومني. ياني دين دې مازې د شخصي- باور او عقيدې موضوع وبلله شي. خو بل پلو، يو غټ شمېر فلسفه پوهان او ساينسپوهان دعوه کوي چې اوسمهاله کشفونو او ساينسي پرمختګونو مذهبي عقايد په ټوله مانا ناسم ثابت کړي دي ځکه خو ان د شخصي- باور او عقيدې خبره يې هم له منځه وړې ده: *مذهب تر تاريخ تېره (ايکسپاير) موضوع ده.*

دا دعوه به یا ظاهري وزن لري او یا به یې نه لري خو پـه حقیقـت کې د خپلمنځي تضاد او ټکر نښه ګرځېدلې ده. که فرضاً ومنو مذهب یوه داسې موضوع ده چې په اړه یې علمي دلیل نه شي کارېدای، بایـد دې ټکي ته هم متوجه شو چې که دیني عقاید او مسایل په علمي توګه نه شي ثابتېدای، په علمي توګه باید د رد قابلیت هم ونه لرلای شي.

د ادیانو منکرین نه غواړي چې د سکې دواړه مخه ووینې. دوئ ته دا خبره هم خونـد نـه ورکـوي چـې د مـذهب منونکي دي د مـذهب ساینسي توجیه وکړي ځکه د دوئ په اند مذهب د ساینس او ساینس د مذهب له دایرې بهر دی چې لـه املـه یـې د مـذهب پـه اړه ساینسي-تشریح او توجیه بالکل د بحث وړ نه ده.

د دې تضاد او ټکر اصلي لامل دا نه دی چې رښتیا هم د مذهب په اړه د ساینسي توضیح ځینې ډولونه صدق نه کوي بلکې اصلي لامل یې دا دی چې د مذهب مخالفین نه غواړي د کومو اصولو لـه مخـې چـې دوئ مذهب رد کړی؛ هغه دي د مـذهب پـه ملاتـړ کـې استمال شي. ځکه که داسې وشول، دوئ مجبور دي چې د مذهب مقبولیت ومنـي. د دې مثال داسې دي چې په قضاء کې دولتـي وکیـل د تـورن خـلاف دلایل وایي خو تورن (ملزم) ته اجازه نـه وي چـې د ځـان دفـاع لپـاره مدافع وکیل ولري. د سرکاري وکیل شتون څرګندوي چې حکومـت دا اصل منلی چې د قضیې د روښانه کېدو په خاطر د وکیـل شـتون اړیـن دی خو ملزم ته اجازه نه ورکوي چې له همدې اصـل نـه پـه اسـتفادې خپل وکیل ولري. ځکه دولت ډار لري چې که تورن ته د وکیـل حـق ورکړي، ممکن تورن سپین ثابت شي.

که اصول دا وي چې حقیقت یواځې هغه څه دی چې تجربې او مشاهدې یې مخامخ ثابت کړای شي، بیا نو د مذهب مخالفینو دریځ یواځې هغه وخت صحیح ثابتېدای شي چې دوئ د مخامخ مشاهدې پرمټ ثابت کړای شي چې د دیني عقایدو مسایل ناسم او بې بنسټه دي. مثلاً دوئ بریالي چې دمخامخ مشاهدې او تجربې په اساس د کائیناتو داخل او بهر ټول وپلټي او بیا ووایي چې موږ دا دی دکائناتو هر داخلي او خارجي کونج وکوت او مالومه مو کړه چې نه خو رب شته، نه یې ملایکې، نه جنت، نه دوزخ او نه... که رښتیا دوئ دې خبرې ته زړه ښه کړي، ځان به یې له داسې کس سره په یو کتار کې درولی وي چې په سل مکعب فوټه کوټه کې یوې بلې خواته گرځي او د مامخ مشاهدې پر مټ وایي چې دا دی زه عملاً کوټه کې شاوخوا گورم، په کوټه کې نه د فیلانو درک شته او نه د زمریانو.

مالومه ده چې دوئ کله هم د همداسې یو کس دریځ ته نه شي رسېدای. دوئ که فرضاً دې کار ته ملا وتړي، نه به پوهېږي چې له کوم ځای یې پیل وکړي. د کار او څېړنې پای خو به پرځای پرېږدو، منیکه پیل یې لا ور مالوم شي چې اخر کار له کوم ټکي پیل شي. نو چې حقیقت دا ډول دی، بیا دا کوم اصل او کومه پوهه ده چې له مخې یې دوئ د دین له صحت نه چور لټ انکار کوي؟ هر څه چې وي، د مذهبي مسائیلو او عقایدو مخامخ مشاهده نه ده بلکې د یو لړ داسې پېښو مشاهدې دي چې دوئ ترې د مذهب پر ناسموالي قیاس کوي. مثلاً کله چې په جاذبې وپوهېدل، دوئ وویل چې د کائیناتو سمبالونکی رب نه دی بلکې خپل منځي جاذبه یې سمبالوي. دوئ دلته په حقیقت کې د همدې نوي کشف څخه قیاس وکړ او ویې ویل

چې رب باید نه وي موجود. په ورته توګه، هیڅ تلیسکوپ د مشاهدې پرمټ نتیجتاً دا خبره نه ده رامنځته کړې چې کائیناتو کې رب نشته بلکې د همدې تلیسکوپ په وسیله د اجسامو خارجي مشاهدې نه دوئ قیاس کړی چې که دا او هغه داسې وي، خدای باید نه وي موجود. په بله وینا، مشاهده او تجربه پخپله د عدمِ وجود په اړه نه وي بلکې د یوې بلې پېښې په اړه وي چې له مخې یې د عدمِ وجود قیاس موجود شي.

زه وایم چې د دین د رد لپاره د استدلال دا اصول چې نن-سبا کارول کیږي، د دین د اثبات لپاره تر ټولو اغېزناکه لاره هم ده. غلطي د استدلال په اصولو کې نه بلکې د همدې اصولو په ناسم انطباق کې ده. که په سمه توګه منطبق شي، نتیجه به یې بالکل پرځت (برعکس) وي.

د مذهب په اړه د استدلال څلورم ډول منفي عملي شوی دی په داسې حال کې چې همدغه استدلال د نورو مسائیلو په اړه مثبت منل شوی دی. راځئ د همدغه استدلال له منفي څخه مثبت استمال ته لاړ شو. جالبه ده چې د استدلال همدغه ډول د عضویاتي ارتقاء (اورګانیک ایوولوشن) ملا تړلې ده. عضویاتي ارتقاء نن ورځ د علم په ټولو څانګو کې اغېز لرلی دی او خلګو منلې ده. دا په داسې حال کې ده چې عضویاتي ارتقاء نه خو د استدلال لومړی ډول ثابتولی شي، نه یې د استدلال دویم ډول او نه هم دریم بلکې څلورم ډول استدلال نه باید کار واخیستل شي او عضویاتي ارتقاء یې له مخې وڅېړله شي. په بله وینا، عضویاتي ارتقاء د څلورم ډول استدلال یوه فرضیه ده.

خو بیا هم عضویاتي ارتقاء د ننی نړی لپاره یو ساینسي- حقیقت دی. ان دا هم ویل کېږي چې له جاهلو، خرافاتیانو او متعصبو پرته؛ د عضویاتي ارتقاء حقیقت ټولو نورو کسانو منلی او قبول کړی دی.

ماډرن پاکیټ لایبرري (نیویارك) تر (man and the universe) نوم لاندې د کتابونو لړی خپره کړې ده. په پنځمه ګڼه کتاب کې یې د چارلس ډاروین د (origin of species) کتاب تاریخ

جوړونکی بللی او په اړه یې لیکلي:

"انسان چې د خپل نسب او شجرې مالومولو په پار د تاریخ په اوږدو کې کومې هڅې کړې دي، هیڅ یوه نظریه یې له دومره زیات دیني مخالفت سره نه ده مخ شوې لکه د طبیعي انتخاب (natural selection) نظریه او هیڅ نظریې دومره زیات ساینسي تصدیق نه دی خپل کړی لکه د طبیعي انتخاب هغې."[۳]

یو بل مشهور امریکایي عالم سمپسن (G.G. Simpson) لیکي:

"ډاروین د تاریخ له غوره شخصیتونو څخه یو دی. ده د انساني علم د پرمختګ لپاره ارزښتناك کار وکړ. د عضویاتي ارتقاء هڅه یې د ساینسي څېړنو په پار رامنځته کړې فرضیه نه بلکې په وروستی او مکمله بڼه یو ساینسي حقیقت ثابته کړه."[٤]

ښاغلی مندر A.E. Mander لیکي:

---

[۳] Philosophers of Science, P. ۲٤٤

[٤] Meaning of Evolution (N.Y. ۱۹٥۱) P. ۱۲۷.

"دا نظریه چې انسان او نور ژوي له اوږده وخت بدلونونو او پرمختګونو وروسته خپل اوسني شکل ته ارتقاء کړې ده، اوس په ملاتړ کې دومره دلایل لري چې تقریبي یقین ته رسېدلې ده.[۵]*"*

لل (R.S. Lull) لیکي:

"له ډاروین را وروسته، د ارتقاء نظریې عامه قبولیت ورځ تر بلې ډېرېږي، ان تر دې چې نن ورځ د پوهانو او مفکرینو سره په دې اړه هیڅ شک نه شته چې ګواکې همدغه یوائینۍ منطقي لاره ده چې په مرسته یې د پیدایښت موضوع څېړلی او پوهولی شو.[۶]*"*

ټول ساینسپوهان او مالومات لرونکي خلک نن ورځ د ارتقاء حقیقت مني؛ دا که د جماداتو ارتقاء ده او یا د حیواناتو: دا چې ځمکه په خورا ساده ډول رامنځته شوه او بیا د خورا زیات مهال په اوږدو کې پر ځمکه ژوند مساعد شو. وروسته د تدریجي دوام لرونکې پروسې په ترڅ کې د حیواناتو او نباتاتو ټول حیرانونکي ډولونه، چې نن ورځ یې په سر سترګو لیدلی شو، رامنځته شول. (۸۳ پاڼه)

فکر وکړئ چې ارتقا نظریه څومره مقبولیت لري؟ لل (Lull) په خپل ۷۰۰ پاڼې لرونکی کتاب کې پر تخلیقي تصور (سپېشل کرېشن) یوه پاڼه او څو لیکې غږېدلی خو د کتاب ټولو نورې پاڼې یوې د عضویاتي ارتقاء نظریې ته ډالۍ کړې دي. د ۱۹۵۸ انسایکلوپېډیا بریټانیکا د تخلیق په اړه د پاڼې څلورمه برخه ځانګړې کړې ده. خو د

---

۵ Clearer Thinking, P. ۱۱۳

۶ Organic Evolution, P. ۱۵

عضوياتي ارتقاء د عنوان په اړه يې څوارلس پاڼې رنګولې دي او ليکلي يې دي چې د ژوند ارتقاء په يوه حقيقت بدله شوې ده او له ډاروين وروسته يې د ساينسپوهانو او مالومات لرونکو کسانو ترمنځ ټوليز منښت (General Acceptance) خپل کړی دی.

پوښتنه دا ده چې د کومو دليلونو له مخې اوسنيو ساينسپوهانو د عضوياتي ارتقاء نظريه د حقيقت په توګه منلې ده؟ د لنډو خبرو په ترځ کې به د دوئ د دلايلو جاج واخلم:

١. د ژويو مطالعه څرګندوي چې په حيواناتو کې اعلا او ادنا دواړه ډوله شته. داسې حيوانات هم شته چې يو حجروي دي او داسې حيوانات هم شته چې ميليونونه او بيليونونه جرې لري. په ورته توګه، د صلاحيتونو او قابليتونو له مخې هم په حيواناتو کې اعلا او ادنا ډولونه شته.

٢. د ځمکې په قشرونو کې د لرغونو زمانو د ژويو پاتي شوني (Fossil) تر اوسه موجود دي. که تر مطالعې لاندې ونيول شي، مالومېږي چې د وخت او مهال په اعتبار د دوئ تر منځ يو ډول ارتقايي ترتيب موجود دی. د ژويو د بيليونونو کلونو پخواني پاتي شوني څرګندوي چې د دوئ نوعې په لومړيو کې په خورا ساده بڼه موجودې وې، ورو-ورو يې ارتقاء کړې او نور نسبتاً پېچلې حالتونو ته تبديل شوي دي. مطلب دا کېږي چې د ژويو ټولې نوعې په يوخت کې نه دي موجودې شوې بلکې په لومړيو کې ساده نوعې رامنځته شوې دي او همدغو ساده نوعو نورو پېچلو ډولونو ته ارتقاء کړې ده.

٣. بل ارزښتناك ټکی دا دی چې د مختلفو حيواناتو نوعې سره له دې چې سره مختلفې دي خو د را وروستو ژويو په بيولوژيکي او

جسماني نظام کې زیات ورته والی لیدل کیږي. مثلاً مرغۍ ماهي ته ورته ده، د آس سکلیټ د انسان د سکلیټ په څېر دی او نور. دې پایلې ته رسېږو چې ټول حیوانات په یوه کورنۍ سره ګډېږي او بالاخره لومړنی جد یې یو دی.

٤. څنګه له یوې نوعې بله پیدا کیږي؟ راځې یوه پېښه وڅېړو: د یو حیوان پچیان ټول یو ډول نه وي بلکې یو له بل نه یو لږ جوړښتي توپیرونه لري. دا توپیرونه د دوئ په نسلونو کې لا پسې زیاتېږي تر دې چې لکونه نسلونه وروسته د یوې لنډې غاړې لرونکې وزې لور ممکن په زرافه بدله شي. د دې مسئلې اهمیت دومره زیات دی چې د انیمل بیالوجي اډیټرانو ورته د بدلون انتخاب (Selection of Mutation) اصطلاح وکاروله.

راشئ وګورو چې د ارتقاء نظریې د پلویانو نظریات د استدلال پر کوم ډول تکیه کوي. له لږ پام وروسته پوهېږو چې د استدلال څلورم ډول کارول شوی دی. په بله وینا د دوئ د هیڅ یوې دعوې اثرات مخامخ نه دي مشاهده شوي بلکې ځیني داسې بهرنۍ مشاهدې شوې دي چې له مخې یې دوئ د ارتقاء پر شتون باوري شوي دي.

د ارتقاء پلویان خپلې دعوې په مشاهدې او تجربې نه شي ثابتولی. مثلاً دوئ په لابراتوار کې نه شي ښودلی چې څنګه له بې روحه مادې څخه ژوند پیدا کیږي خو له مخې یې استدلال وشي چې ژوند له بې روحه کائیناتو را پیدا شو. دوئ وایي، څېړنې ښیي چې د ځمکې پر سر ژوند نه ؤ موجود، خو ځمکه موجوده وه. له دې ځایه دوئ فکر کوي چې ژوند له بې روحه کائیناتو را پیدا شو. دا پېښه له مور څخه د ماشوم په زوکړه قیاسوي. په ورته توګه دوئ په هیڅ راز ړوبڼ کې نه خو تجربه

کړې او نه يې تجربه کولی شي چې څنګه له يوې وزې نه زرافه رامنځته کېږي. اما دوئ د يو ډول نوعې بېلابېل نسلونه چې يو له بل نه توپير لري په پام کې نيولي او ترې داسې يې فهمولې چې د ارتقاء او بدلون نظريه ګواکې پر حقه ده.

په ورته توګه، دا عقيده هم په مخامخ مشاهدې او تجربې نه شي ثابتېدای چې عقل دې له شعوره رامنځته شوی وي. که فرضاً ومنله شي چې عقل له شعوره انکشاف کړی، دا هم بايد ومنله شي چې انسان او حيوانات هم له يوه پښته دي خو انسان ترې ارتقاء کړې ده. دوئ په لابراتوار کې نه شي ثابتولی چې څنګه له شعور نه عقل را منځته کېږي خو دا چې د تجربې په مټ دا خبره مالومه شوې چې د ځمکې په لاندنيو لايو کې داسې فوسيلونه شته چې د شعور نښې لري خو د ځمکې د پورتنيو لايو په فوسيلونو کې د عقل نښې موجودې دي. له دې ځايه دوئ استنباط کوي چې په لومړيو کې يواځې شعور موجود ؤ خو وروسته وروسته ترې عقل رامنځته شو.

د دې ډول ټولو دلايلو نوعيت دا دی چې د دعوې/فرضيې او دليل تر منځ اړيکه تجربوي او مشاهداتي نه بلکې محض قياسي اړيکه ده. خو بيا هم پر همدې ډول دلايلو استناد شوی او د ارتقاء نظريه يې معاصر انسان ته د يو ډول ساينسي حقيقت په توګه ور پېژندلې ده. *ګويا معاصر ذهن يواځې هغه موارد د حقايقو په توګه نه دي منلي چې په مخامخ تجربه موندل شوي دي بلکې هغه مواردو ته هم ساينسي-حقايق وايي چې د ګنو نورو پېښو له مشاهدې څخه پايله اخيستله شوې او پرې*

استدلال شوی وي او په اصطلاح (inferential procedure) يې طـی کړی وي.

زه د ارتقاء نظريې پر رښتينولۍ او دروغولۍ نه غږېږم، ځکه دلتـه د ارتقاء نظريه نه بلکې د استدلال پر معيار بحث روان دی. د استدلال هر ډول معيار که وي، ورځخه ثابتېـدونکې خـبره ممکـن سـمه يـا ناسـمه وخېژي.

په ساينس کې هـره ورځ نـوي نظريـات راځـي او زاړه ردېږي. ان ځيني داسې نظريات هم ردېږي چې د مشـاهداتي اسـتدلال لـه مخـې رامنځته شوي وي.

د استدلال يو ډول معقـول بلـل پـه دې مانـا نـه دي چـې ورځخـه وړاندې کېدونکې ټولې خبرې دې سـمې او کـره وي بلکـې شـونې ده چې کله ناکله يې نتيجه ناسمه هم وخېژي. خو بيا هم د استدلال معيار تر پوښتنې لاندې نه شي راتلای بلکې همداسې به باقي وي.

Sir Athur Keith چې د ارتقا نظريـې کلـك پلـوی دی، د ارتقـا نظريې په اړه وايي چې ارتقـاء د عقليـت مـذهب (rationalism) يـوه بنسټيزه عقيده ده. په يوه بله ساينسي انسايکلوپېډيا کې ليکل شوي چې ارتقاء يوه داسـې نظريـه ده چـې اسـاس يـې پـر بِلامشـاهده توضـيح (Explanation without demonstration) رغول شوی دی.

نو يو داسې څه چې په لاتوار کې يې تجربه ناشونې وي او محض عقيده وي، ولې او څنگه د يو علمي حقيقت په توگـه منلـه شـوې ده؟ مندر A.E. Mander دې پوښتنې ته په ځواب کې وايي:

۱. دا نظريه له ټولو معلومو حقيقتونو سره جوړه راغلې.

۲. *له دې نظريې پرته پر ډېرو پېښو نه پوهېږو خو د نظريې په مرسته ورته معقوله تشريح موندلی شو.*

۳. *بله هيڅ داسې نظريه چا نه ده ورکړې چې له واقعاتو سره تر دې نظريې زيات مطابق ولري[۷].*"

که د استدلال همدا طريقه ومنله شي او په مرسته يې عضوياتي ارتقاء ته د حقيقت خطاب وشي، دې ته هم بايد اجازه ورکړله شي چې د استدلال د همدې معيار په مرسته د مذهب ملا وتړله شي. دا چې د دواړو موضوعاتو ترمنځ موازي کرښې موجودې دي، دا به ډېر بېځايه دريغ وي چې د ارتقاء نظريې دې ملا وتړله شي خو مذهب نه دې چورلټ انکار وشي.

د استدلال څلورم معيار په اړه مو زياتې خبرې وکړې. حاصل يې دا دی چې د دعوې/فرضيې د صحيح ثابتولو لپاره له مخامخ تجربې يا مشاهدې نه ګټه نه شي اخيستله کېدای بلکې استنباط (inference) يواځينی لاره وي چې په مرسته يې دعوا/فرضيه توجيه کېدای شي. پوښتنه دا ده چې څنګه باور وکړو چې زموږ استنباط به صحيح وي؟ په دې کې شک نشته چې استنباط کې تېروتنه شونې ده او ممکن ځينې وخت ټول استنباط ناسم وخېژي، خو بيا هم د استدلال د څلورم معيار صحت تر پوښتنې لاندې نه شي راتلای. ولې؟ ځکه که د ناسم استنباط امکان او شتون د استدلال معيار تر پوښتنې لاندې راوستلی شوای؛ د استدلال لومړی، دويم او دريم پړاو؛ چې ټول ساينس پرې بناء دی، هم بايد ناسم وبولو؛ ځکه همالته هم استنباط ناسم ختلی شي.

---

[۷] Clearer Thinking, P. ۱۱۲

له استثناء پرته، د ساينس ټولو نظرياتو حاصل دا دی چې پخپله نظريات د مشاهدې وړ نه دي بلکې د ځينو خارجي مشاهداتو له امله يو شمېر نظريات منل شوي، نور رد شوي يا بدل شوي دي. د منل شويو نظرياتو په اړه هم ويلی شو چې نظريه او تجربه پخپله منځ کې مخامخ اړيکه نه لري بلکې استنباط سره وصل کړې دي. مثلاً د ساينسپوهانو دا وينا چې *برېښنا له الکتروني حرکت څخه عبارت ده* داسې نه ده چې دوئ د برېښنا مزي کې د کوم زره بين په مرسته الکترونونه د حرکت په حال کې ليدلي دي. دوئ مازې تجربه کړې چې د سويچ په کېکاږلو ګروپ بلېږي. پام وکړئ! مشاهده شوې پېښې (د ګروپ بلېدل او...) ټولې بهرنۍ دي او د همدغو بهرنيو پېښو له مشاهدې څخه دوئ استنباط کړی دی چې ګواکې نو الکترون نومې ذره دې په حرکت کې وي. پايله دا کېږي چې *د ساينس ټول نظريات* مازې *قياسي مفروضې* دي او د ثابتولو لپاره يې يواځې او يواځې د معيار څلورم ډول کارول کېدای شي.

د استدلال د درېيم او څلورم ډول ترمنځ يواځينی توپير دا دی چې په درېيم ډول کې مشاهده له فرضيې سره مخامخ اړيکه لري خو په څلورم ډول کې مستقيمه اړيکه نه شته بلکې نورې بهرنۍ پېښې مشاهده کېږي او ترې استنباط او فهم اخيستل کېږي. د دوئ ترمنځ دا توپير هله بې ارزښته کېږي چې متوجه شو ان په درېيم ډول کې، که څه هم تجربه او مشاهده زياته مستقيمه او مخامخ وي، بيا هم تر مشاهدې لاندې پېښه پخپله حقيقت نه بلکې په اصل کې د (حقيقت) څرګندونکې يوه بهرنۍ پېښه ده. دا د تليفون شمېرې ته ورته موضوع ده. د کس د تليفون شمېره سره له دې چې د کس اړونده وي خو بيا

هم د تلیفون شمېره او کس سره بېل دي. د ساینسپوهانو تجربې او مشاهدې هم همداسې مثال لري؛ پخپله حقیقت نه بلکې د دوئ په ذهن کې له حقیقت سره تړاو لرونکی تصویر وي. له دې ځایه ده چې کوم ساینسپوه ویلي: *نظریې په دماغ کې موجود انځورونه دي چې یو هره یوه یې یو مالوم قانون یا اصل تشریح کوي.*

د سویچ کېکاږل او د ګروپ بلېدل څرګندوي چې د سویچ او ګروپ ترمنځ یوه ځانګړې اړیکه شتون لري خو له دې سره-سره پخپله اړیکه بیا هم نامرئی (پټه) پاتېږي. په بله وینا، دا زموږ استنباط دی چې سویچ او ګروپ یې سره په اړیکه کې کړی دی. وینو چې د سویچ او ګروپ اړیکه یا د الکترونونو جریان که په سترګو نه لیدل کېږي، بیا هم فهمول کېدای او استنباط کېدای شي. خو له دې سره-سره دا موضوع بیا هم له بحث څخه نه ده خالي چې ایا ربنتیا هم د الکترونو حرکت نظریه په خپل ذات کې یوه حقیقي نظریه ده که نه؟ څنګه چې د تېروتنې امکان یو ساینسپوه له دې نه شي راګرځولی چې ساینسي- نظریې رامنځته او ترې دفاع وکړي-صحیح یې ثابتې کړي- په ورته توګه باید مذهبي اشخاصو ته هم اجازه وي چې د تېروتنې له شتون سره-سره نظریات رامنځته او ترې دفاع وکړي.

د برټرانډ رسل نظریات

د ۱۹۶۶ کال کیسه ده. ما وپتېیله چې د برټرانډ رسل کتابونه او نظریات به ټول مطالعه کوم. برټرانډ له ۱۸۷۲ تر ۱۹۷۰ پورې پوره یوه پېړۍ ژوند کړی دی. له ښه مرغه نژدې کتابتون کې مې یې ټول کتابونه پیدا او وپېرل. کور ته چې د رسل د کتابونو له پنډ سره ننوتم، مېرمنه مې حیرانه شوه، راته وې ویل: *اوس به نو ضرور بې لارې کېږې*. حقیقت دا دی چې برټرانډ رسل د اوسنۍ زمانې تر ټولو وتلی ملحد دی او مطالعه یې دومره پراخه او اغېزناکه ده چې له لوستلو وروسته یې د دې ویره شته چې کوم کس دې سیده تر الحاده ورسوي. د رب شکر ادا کوم چې د برټرانډ نړۍ ته ننوتم، مطالعه مې کړ او په داسې حال کې ترې را ووتم چې تر پخوا مې ایمان لا زیات ځواکمن شوی ؤ.

د برټرانډ رسل کار د معاصرو فلسفه پوهانو ترمنځ تر ټولو زیات وتلی او هر اړخیز کار دی. په دې لړ کې یواځې یو بل نوم شته چې مطالعه او کار یې ممکن له رسل سره په یو کتار کې ودرولی شو. دا کس وایټ هیډ Whitehead نومېږي. وایټ هیډ د برټرانډ همهماله او ملګری فیلسوف دی. د رسل ژوند څه باندې یوه پېړۍ وخت ونیو؛ په وینا یې، دی ټول عمر د دوو شیانو تحقیق کې مصروف ؤ؛ داچې "*موږ د څومره شیانو په اړه ویلی شو چې پوهېږو او زموږ د علم څومره برخه یقیني او څومره برخه له اشتباه ډکه ده*[۸]."

---

[۸] My Philosophical Development, P. ۱۱

همدې دوه پوښتنو ته د ځواب په موخه رسل د ساینس څلور برخې تر مطالعې لاندې ونیوې: فزیک، فزیالوژي، ارواپوهنه،او ریاضیکي

منطق (متیمتیکل لاجیک)[۹].

له مطالعې وروسته د ده تر ټولو لومړی کار دا ؤ چې شکاکیت یې رد کړ. ده وویل: *"تشکیک له نفسیاتي پلوه ناممکن شی دی."*[۱۰]

البته دلته انسان په دوه اړخیزه ستونزه کې راګیرېږي. یو خو دا چې موږ نه پوهېږو او وروستی حق (ultimate truth) زموږ د پوهې ساحه کې نشته. اوس نو چې نه پوهېږو، ژوند به څه ډول پر مخ بیایو؟ دویم دا چې که د ژوند په رازونو سر خلاصول غواړو، دې لاره کې دومره ستونزې دي چې بریالیتوب ته رسېدل زموږ د وس خبره نه ده.

له ډېرو پخوا زمانو څخه فلسفې زیاتې غورې کولې خو په عمل کې یې حاصل د نورو علومو په پرتله خورا کم دی.

رسل په خپله یوه سلیزه ژوند کې څه خاصه فلسفه نه ده رغولې. پروفیسور الن ووډ په دې هکله وایي: برټرانډ رسل یو داسې فیلسوف دی چې پخپله هیڅ راز فلسفه نه لري.

منطق او ریاضي د حقیقت ترلاسه کولو او پرې د پوهېدلو وسیله ده؛ خو رسل یې په اړه وایي:

"منطق او ریاضي پخپله کتاب نه، بلکې د طبیعت د کتاب الفبا دي."[۱۱]

---

[۹] Ibid. p.۱٦.

[۱۰] Human Knowledge, p.۹.

د رسل په اند علم په دوه ډوله دی: *د شيانو پوهه او د حقيقتونو پوهه*[۱۲]. د شيانو پوهې ته د حس-وړ پېښنو علم هم ويل کېداى شي. خو د حس-وړ پېښنو هاخوا نور هم زياتې داسې پېښې او حقايق شته چې حس کېداى نه شي. د ده په اند د دويمې وېشنې (کټګورۍ) په اړه مالومات په حس (ليدلو، لمس کولو او...) نه شي ترلاسه کېداى بلکې بايد په اړه يې مالومات له نورو بهرنيو پېښو څخه د استنباط او قياس په مرسته ترلاسه شي. د رسل په وينا: "*صحيح او کره استنباط ممکن دی، خو بايد ساينسي استنباط وي*[۱۳]."

رسل وايي، ټول هغه شيان چې موږ يې مخامخ مشاهده او تجربه کولی شو، بايد ورته شمېر و اعداد (Data) ووايو. ډاټا موږ په تجربوي حواسو (سمعي، بصري او لمسي) مالومولی شو خو د کائيناتو په اړه زموږ ساينسي تصور د تجربوي حواسو په مرسته نه شو مالومولی بلکې د کائيناتو په اړه زموږ ساينسي تصور په ټوله مانا يوه استنباطي نړۍ ده او بس. دی وايي: "*د خلکو تصورات د هغوئ دماغونو کې دي، په بهرنۍ نړۍ کې يې تصورات هيڅ راز شتون نه لري.*[۱۴]"

له پراخې مطالعې وروسته دی بالاخره دې نتيجې ته ورسېد چې (تجربې) ته له حده زيات اهميت ورکړل شوی دی. ده وويل چې خلك بايد پوی شي چې تجربيت د فلسفې په توګه خپل محدوديتونه

---

[۱۱] *Our Knowledge of the External World.* p.۱۳.
[۱۲] *My Philosophical Development.* p.۲۷۷.
[۱۳] *The Problems of Philosophy,* p.٤٦
[۱٤] *My Philosophical Development,* p.٤٦.

لري[۱۵]. رسل زیاتوي: *"زما په باور نژدې ټولو فلسفه پوهانو په دې اړه تېروتنه کړې چې په تجربه څه ثابتېدای او څه نه شي ثابتېدای."*[۱۶]

برټراند رسل بل ځای لیکي:

"له بده مرغه نظریاتي فزیک اوس هغه د اوولسمې پېړۍ پخوانی فزیک نه دی او نظریاتو کې یې هغه پخوانی یقین او خوند نه دی پاتې. نیوټن څلور بنسټیز مفاهیم تشریح کړل: وخت، ځای، قوه، او ماده. اوسمهالو فزیکپوهانو واړه مفاهیم ګوښې ته کړې دي. د نیوټن لپاره وخت او ځای دوه بېل مفاهیم ول خو اوس وخت کې ورته ځای-وخت (Space-time) ویل کېږي چې ځانګړې لویوالی نه لري بلکې محض د اړیکو یو نظام دی او بس. مادې هم خپل نوبت تېر کړ او په یو شمېر پېښو وویشل شوه. قوه هم باید بدله شوې وای ځکه خو یې د انرژۍ نوم خپل کړ. انرژي پخپله یو داسې شی ده چې تصور یې مشکل کار دی. په فلسفې کې چې یې علت (Cause) باله او فزیکپوهانو ورته د قوې نوم کاراوه، هغه هم وشوړېد او زوړ شو. دومره زوړ چې د ورکېدا دعوه یې نه کوم خو لږ تر لږه دومره ویلی شم چې هغه پخوانی مزه یې نه ده پاتې."[۱۷]

دی وایي، زما د ټول عمر د څېړنو حاصل دا دی چې هغه استنباطونه هم صحیح دي چې مخامخ نه شي مشاهده کېدای (۲۰۴ پاڼه). دی زیاتوي چې که له ورته استنباطونو انکار وکړو، د ساینس ټول نظام او ان د انسانانو ورځنی ژوند به وسره په ټپه ودرېږي. د رسل

---
۱۵ My Philosophical Development, p.۱۹۱
۱۶ My Philosophical Development, p.۱۹٤
۱۷ Ibid., p.۲٥.

په اند ساينس په دوو، حقيقي او اعتقادي برخو وېشل شوی دی. نوموړی زياتوي چې ساينسي پرمختګ د اعتقادياتو برخه ورځ تر بلې زياتوي. د ساينس ځينې برخې د مشاهدې وړ حقايق دي او پاتې برخې يې استنباط شوې دي او مخامخ د مشاهدې قابليت نه لري. دی ځکه پايله اخلي چې ټوليز ترديد (شکاکيت) نه خو قبلېدای شي او نه ردېدای[۱۸].

دی وايي چې د حس کېدو وړ حقايق او د ساينس نوره حقيقي برخه دې د فلسفوي څېړنو لپاره د لومړنيو مالوماتو يا ډاټا په بڼه وکارول شي، ځکه سره له دې چې دوئ سل په سلو کې دقيق نه دي خو بيا يې هم کره توب د فلسفې لپاره تر بل هرڅه زيات دی[۱۹].

دلته به د رسل ځينې هغه خبرې اقتباس کړم چې زما په اند د ده د فکر ټوليز انځور وړاندې کولی شي:

دا هيڅکله نه ده فهمول شوې چې د نظري فزيک (theoretical physics) مالومات تر کومه حده مجرد (abstract) دي. په اصل کې نظري فزيک يو لړ معادلې او فورمولونه وړاندې کوي چې په وسيله يې د پېښو منطقي قالب بيانېدای شي. خو د پېښو باطني حالت ټول وخت نامالوم پاتې وي. په نظري طبعياتو کې هيڅ داسې شی نشته چې موږ ته د پېښو د باطني حالت په اړه مالومات راکړای شي. فزيک له يو لړ معادلو او د هغو د متحولاتو له قيمتونو پرته بل هيڅ نه شي

۱۸ Ibid., p.I۷.

۱۹ Ibid., p.۲۰٦.

راکولی. خو دا چې متحول څه شی دی او چېري تحول کوي، په دې اړه فزیک بې ځوابه دی.

رسـل د خپـل کتـاب (my philosophical development) د non-demonstrable inference باب په دې ټکو پای ته رسوي:

... there is no such claim to certainty as has too often and too uselessly, been made by rash philosophers. (p.۲۰۷)

ژباړه: پوخ باور او سوچه حقیقت ته د رسېدو هیڅ راز دعوه شتون نه لري خو بیا هم سرسري فیلسوفانو ډېری وخت ورته دعوې کړې دي.

له دې مطالعې سره سم رسل ته یـواځې دوې لارې پـاتېږي: یـا بـه تشکیک ته پناه وړي او یا به د دین رښتینولي مني. څنګه چې مـوږ د مفاهیمو/حقیقتونو په ظاهري جوړښت خبرېدای شو خو لـه باطنـه یـې ځان په پوره مانا نه شو خبرولی، همدا لامـل دی چـې انسـان تـه دوې لارې پاتېږي؛ یا به وایي چې تر هغو هیڅ شی نه شي منلی چې پـه اړه یې ټول مالومات په مخامخ توګه ترلاسه کړي. له بلې خوا پوهېږو چـې تر دمګړۍ داسې هیڅ امکان نشته چې د مفاهیمو او حقیقتونو له باطنـه دې ټول مالومات ترلاسه شي. ځکه خو همداسې یو کس ته یـواځینۍ بله لاره دا ده چې له هرڅه انکار وکړي. خو رسل دا دریځ نـه منـي او وایي: له ظاهرې جوړښت و بنې څخه د شیانو او مفاهیمو د باطن په اړه استنباط شوي باورنه هم په پوره توګه د منلـو وړ دي. لـه دې وینـا سره سم رسل د دین دایرې ته خورا نژدې تللی دی، ځکه دیـن هـم وایـي چې انسان په خپلو محدودو حواسو د حقیقت پوره درک نه شي کولی

خو په څرګندو کائیناتو کې چې کوم شیان ویني، ترې قیاس کولی شي چې تر شا یې کوم حقیقت ارومرو پټ دی. مګر حیرانوونکې خبره دا ده چې د رسل په څېر ذهین شخص نه خو تشکیک مني او نه دین. دا یې له یاده ایستلې چې په دې ډول د خپلو منل شویو اصولو له مخې د یو څرګند تضاد ښکار دی. رسل په څرګنده مني چې یوه داسې عقیده هم صحت لرلی شي چې مخامخ تجربه یې نه وي شوې. دی د ځمکې لرغونی تاریخ او د فلکیاتو لیرې پرتو برخو په اړه استنباط شوي مالومات د ورته عقاید د بېلګو په توګه یادوي. دی وایي:

I commit myself to the view that there are valid processes of inference from events to other events....More particularly, from events of which I am aware without inference to events of which I have no such awareness. (p. ۱۰)

زه د استنباط داسې معقولې طریقې منم چې په وسیله یې له ځینو پېښو د ځیني نورو استنباط کېدای شي. یانې له هغو پېښو څخه چې زه یې په اړه مخامخ خبرتیا لرم، د هغو پېښو په اړه استنباط کولی شم چې زه یې په اړه هیڅ مالومات نه لرم.

رسل همدا خبره بل ځای په دې ټکو کې کړې ده:

I do think that there are forms of probable inference which must be accepted although they cannot be proved by experience. (p. ۱۳۲)

زه منم چې د استنباط ځينې داسې معقولې طريقې هم شته چې ترې ثابتېدونکې خبره به پرته له دې منو چې په تجربه يې ثابته کړو.

له دې څرګند اعتراف سره سم لږ تر لږه د رسل په اند دين د يو داسي شي اعتبار نه لري چې په دليل نه شي ثابتدېدای ځکه دی چې دلته د جايز استدلال کوم معيار مني دا عين د استدلال هماغه معيار دی چې په وسيله يې د دين رښتينولي ثابتېږي.

د لا حيرانتيا خبره دا ده چې رسل په غير مستقيم ډول منلې ده چې د دين په ملاتړ کې داسې استنباطي دلايل هم شته چې دی يې ساينسي استنباط ګڼي خو له دې سره-سره نوموړی د ډېرو سرسري لاملونو په يادولو هغه دلايل ردوي.

دلته زه د برټراند رسل له کتاب زه ولي عيسوي نه يم څخه يو اقتباس نقلوم:

"د نړۍ ټول لوی دينونه: بوداييزم، هندوييزم، عيسويت، اسلام او کمونيزم. ټول هم ناسم ګڼم او هم تاواني... سمه ده چې متقدمينو ځينې دلايل رامنځته کړي او په اړه يې ويل کېږي چې منطقي دلايل دي چې د الله وجود پرې ثابتېږي. دا او دې ته ورته نور دلايل سترو فيلسفوانو منلي دي. مګر هغه منطق چې د دې دوديزو دلايلو بنسټ پرې ولاړ دی، د ارستو لرغوني منطق دی چې اوس له څو دينپالو پرته، ټولو منطق پوهانو رد کړي دي. رسل تر دې وروسته ليکي: په دې دلايلو کې د کائيناتو د نظم دليل يوڅه منطقي دی، خو ډاروين دا دليل هم بې اساسه ثابت کړ."

د دې اقتباس تر ټولو مهمه خبره دا ده چې د کائيناتو د نظم دليل رسل په منطقي ډول يو جايز دليل بللی خو په اصولي ډول د هغه د منطقي معقلويت په منلو د رسل وينا ده چې ډاروينيزم يې استدلالي ارزښت بېخي له منځه وړی او يا يې لږ تر لږه د هغه اهميت بېخي کم کړی دی. موږ غواړو د رسل پر دې وينا لږ تفصيلي رڼا واچوو.

د رسل وينا ده چې دين په کائيناتو کې د يو نظم (ډيزان) دعوه کوي او دا نظم د دې خبرې ثبوت دی چې تر شا يې يوه شعوري هستي شته. که داسې نه وای نو کائينات به د بې ترتيبه انبار په څېر وای.

د رسل په اند دا دليل د اصولو له مخې سم دی خو دی وايي چې ډاروين د حياتي اثارو د مطالعې په وسيله ثابته کړې چې پر ځمکه د ژوند بېلابېل منظم او مانا درلودونکي ډولونه په حقيقت کې د ميليونونو کلونو مادي بدلونونو په پايله کې رامنځته شوي. د بېلګې په توګه زرافه هيڅا نه ده پنځولې بلکې د وزې په څېر يو حيوان تر اوږد فطري عمل وروسته پخپله د اوږدې غاړې لرونکی شکل خپل کړی دی.

دلته زه پر ډارونيزم تفصيلي خبرې نه کوم البته دومره وايم چې رسل د دې استدلال اصولي معقوليت منلی خو بيا يې د ډېر کمزوري لامل پر بنسټ رد کړی دی.

لومړۍ خبره دا ده چې ډاروينيزم د تيورۍ په توګه لا هم نه ده ثابته شوې. په دې سره يواځې دومره ثابتېږي چې د ژوند بيلابيل ډولونه پر يوه وخت نه دي رامنځته شوي بلکې په بيلابيلو وختونو کې پنځېدلي دي او هغه يو ځانګړی زماني ترتيب دی. يانې د ژوند ساده ډولونه

لومړی او پېچلي وروسته رامنځته شوي. مگر دا خبره تر اوسه هم په یقیني ډول ثابته نه ده چې ډېر پېچلي او حیراونونکي ډولونه په حقیقت کې د ژوند د لرغونو ساده ډولونو پرمختللي شکلونه دي چې د مادي عمل په نتیجه کې پخپله له هغوئ راپیدا شوي او ترې ارتقاء یې کړې ده. لومړی خبره یقیناً له مشاهدې څخه اخیستل شوې مگر دویمه خبره په قطعي ډول د ارتقاء پوهانو خپله نظریه ده چې بنسټ یې یقیناً نه خو مشاهده ده او نه تجربه. دا په داسې حال کې چې د رسل د خبرې انداز د ارتقاء تیورې پر مشاهداتي اساساتو فرض کړې ده او همدلته ده چې ده لویه تېروتنه کړې.

د ارتقاء د تیورې همدا ضعف پخپله ارتقاء پلوه پوهان هم مني. د بېلگې په توکه ښاغلي ارترکېت ویلي:

له همدې امله د ارتقاء مسئله پر دوو برخو وېشل شوې ده: یوه د ارتقاء نظریه او بله د ارتقاء لامل. ویل کېږي د ارتقاء نظریه یقیني ده مگر لامل یې لا هم جوت نه دی. یانې یوه برخه د ارتقاء نظریه ده چې څنگه ژوندیو موجوداتو له ابتدایي حالتونو ارتقاء کړې او بل د ارتقاء لامل دی. په بله وینا دا چې ولي ارتقاء وشوه. پوښتنه دا ده، څو چې اسباب مالوم نه وي، یوه نظریه ولي یقیني وبلله شي. گواکې د ارتقاء نظریه یوه داسې تیورې ده چې دلیل یې لا هم موندل شوی نه دی خو له دې سره-سره د ارتقاء خوښونکو پوهانو له خوا د یوې ثابتې نظریې په ډول منله شوې ده.

اوس نو دا دعوه چې گواکې همدې بې اساسې نظریې د دین بنسټونه لړزولي، خورا منځتشې او غیر معقوله ایسي.

دویمه مهمه خبره دا ده چې، که فرضاً د ارتقاء تیوري ثابته هم شي او دا ومنله شي چې ګواکې ژوندي موجودات له ابتدایي حالتونو پېچلو هغو ته تللي، هم رسل او لاره تلونکې یې نه شي کولی چې له مخې یې دین رد کړي. څکه بیا بـه نـو اول دا خـبره فـرض کېـږي چـې د الله د خلقت طریقه دا نه ده چې له اوږدې مرحلـې وروسـته دې یـو شي تـه وجود ورکړي. خو په حقیقت کې دا مفروضه سراسر ناسمه ده. په اصل کې هغوئ چې له ارتقاء اغېـزمن دي، د همـدې ناسـمې مفروضـې لـه مخې ورته د تخلیق نظریه ناسمه ایسېدلې ده.

سره له دې چې له ماشوم څخه په څلوېښت کلنۍ کې انسـان او لـه نیالګۍ څخه په نیمه او یا یوه پېړۍ کې ونه جوړېږي خو بیا هم د الله د خلقت په اړه د انسان عقیده زیانمنه نه شـوه. د الله پـر کامـل قـدرت د باور لپاره ده هیڅکله اړینه ونه بلله چې نیالګۍ او ماشوم دې په یو ځل پوره ونه او بشپړ انسان شي. همدارنګه، که په راتلونکې کې یوه څېړنـه ثابته کړي چې د ژوند اثار په یو ځل نړۍ ته نـه دي راغلـلي بلکـې تـر اوږده ارتقایي عمل وروسته رامنځته شوي دي نـو پـه دې سره بـه ولې دین ته د بیاکتنې او یا د هغه د نه منلو پوښتنه رامنځته شي؟.

وروستۍ خبره

زما په اند د برټرانډ رسل تېر بيان د يو ملحد له خولې پخپله د دين پر اصولي صداقت اعتراف دی، ځکه دی مني چې کائينات ډيزاين شوي دي او دا پخپل وار د دې ټکي پر منلو دلالت کوي چې د ډيزاين شويو کائينات لپاره بايد ډيزان کوونکی ځواک هم ومنل شي. رسل د يادې خبرې د رد لپاره پر ډاروينيزم تکيه کوي او په دې توګه خپله مقدمه د يو کمزوري بنياد له مخې پخپله ردوي. حقيقت دا دی چې د ډيزاين شتون يو منل شوی ټکی دی خو ډاروينيزم د اثبات پرخوا هم نه دی ورغلی. پايله دا کېږي چې د ډيزاين شتون يو منل شوی حقيقت دی چې له مخې يې د ډيزاين کوونکی شتون هم ثابتېږی. ډاروينيزم د دې وړ نه دی چې له مخې دې يې کوم رسل ياد دليل رد کړای شي.

د کائناتو ماشيني (مېخانيکي) تعبير

په اتلسمه او نولسمه پېړۍ کې ملحد مفکرينو ته هله موکه پـه لاس ورغله چې ساينسپوهانو په کائيناتو کې د علت او معلول (Cause and Effect) نظام د شتون خبره وکړه. دوئ وويل چې د علـت او معلـول د نظام شتون ثابتوي چې رب نشته او دا پخپله د خـدای ساينسي ـ بـديل دی. سره له دې چې ساينسپوهانو کله هم داسې خـبره ونـه کـړه؛ مـثلاً نيوټن به ويل چې رب د اسبابو او عللو له مخې په کائينـاتو کـې خپلـه اراده تمثيلوي. خو هغوئ ته چې د نوي ساينسي موندنو په رڼا کې يې فلسفه تشکيلوله، د علت او معلول په نظام کـې د الحـاد ثبـوت ښـکاره شو.

د علت او معلول نظريې له منځته راتگ سره د کائيناتو د ميخانيکي تعبير نظريه هم رامنځته شوه. د همدې نظريې له مخـې اسـتدلال وشـو چې په کائيناتو کې ټولې پېښې پرته له کومې بهرنـۍ مـداخلې څخـه د مادي اسبابو او علتونو له مخې رامنځته کېږي او دا چې ټول کائينات د علت او معلول د يوې مسلسلې لړۍ څخه جوړ شوي دي.

۱۸۷۴ کال کې د يوې چاپېدونکې انسايکلوپېډيا مالومـات پـه دې ډول دي:

" فلسفه پوهان، کيمياپوهان، فزيک پوهان او بيولوژي پوهان باوري دي چې له يوه ځانگړي علت څخه تل يو ډول نتيجه را منځته کېږي. د يوه مثال مفهوم به بل هر ځای چې عين علت واقع شي، تکرارېږي. له دې ځايـه ده چې پـه طبيعي علومـو کـې د تعليـل قـانون (*Law of*

Causation) په اړه هيـــڅ راز اختـــــلاف نـه دی پاتـــــي شـوی. يواځــــې مابعدالطبيعيــــــــــات (ميتافيزيکس) په برخه کې په دې اړه اختلاف موجود دی."[20]

خو د دې مفکرينو خوشالي زيات وخـت دوام ونـه کـړ. د شـلمې پېړۍ پيل کې ساينس له يو لړ داسې مسئلو سره مخ شو چې ميخـانيکي تعبير يې په هيڅ ډول نه شوای کېدای. د بېلګې په توګه، ساينسـپوهانو ومونده چې د راديم زرې الکترونونه تر فطري عمل لاندې په پرله پسې توګه ماتېږي. په دې اړه زيـاتې تجربـې وشـوې خـو ان نـن هـم نـه ده مالومه چې د راديم د راديو اکتيف د خاصيت علت څه شی دی. په بل عبارت، ولي د راديم د کومې ټوټې د اتوم له مدار څخه يـو ځـانګړی الکترون ازادېږي؟ يادې پوښتنې ته ساينس تر نن ورځې ځواب نه دی موندلی. په ورته توګه، ساينسپوهانو ان نن هم نه ده موندلې چې ولـې ميقناطيس د ځان خواته د اوسـپنې ټـوټې کـش کـاږي. پـه دې اړه يـو ساينسپوه وايي: *رښتيا خبره دا ده چې موږ نن هم نه پوهېږو چې ولې د ميقناطيس خواته د اوسپنې ټوټې جذبېږي؛ ممکن ميقنـاطيس تـه بـه د رب له لورې همدا امر او دنده ورکړله شوې وي.*

خبره يواځې تر راديوم او ميقناطيس نه ده محدوده. پراخو مطـالعو موندلې، پخوا چې به ځينې خبرې د يو شـمېر پېښـو لپـاره سـبب بللـې کېدې، په اصل کې د اصلې پېښې سطحي مطالعـه وه. حقيقـت دا دی

[20] Chamber,s Encyclopedia (١٨٧٤) v. ٢, p. ٦٠١

چې موږ د هیڅ پېښې په اړه دقیقاً نه پوهېږو چې ولې داسې کېږي. موږ په دې هم نه یو خبر: *د شپې چې ویده شو، ولې خوب راځي.*

له اږده تامل وروسته، نن ورځ د ساینس نړۍ منلې ده چې د تعلیل قانون په هغه مانا مطلق حقیقت نه دی، څنګه چې په نولسمه پېړۍ کې خلکو فرض کړی ؤ. د علم مساپر له اوږده واټن وهلو وروسته بیرته هماغه ټکی ته رسېدلی، چې ترې حرکت یې کړی ؤ او هغه دا چې د کائناتو نظام مازې په اټکلي توګه رامنځته شوی او د کوم علت و تعلیل د قانون لاندې چلېدونکی نظام نه دی بلکې تر شا یې یو شعورې ذهن شتون لري او د هغه په اراده چلېږي. د ساینس همدغه شاته ستنېدنه پخپله د دین تر ټولو لوی ثبوت دی.

په تېرو پنځوسو (۵۰) کلونو کې په دې اړه زیات شمېر کتابونه لیکل شوي دي خو د تعلیل اصولو په اړه راروان ډېري اخځونه د سر جیمز جینز کتاب له اسرارو ډک کائینات (mysterious universe) څخه اخیستل شوي دي.

پر کائناتو د غور کولو په مهال تر ټولو لومړۍ پوښته چې ذهن ته راځي، دا ده چې د دې پراخ لمنو کائناتو جوړونکی او سمبالونکی څوک دی. په پخوا زمانو کې د خلکو ګروهه دا وه چې د کائیناتو سمبالونکی یو نه بلکې زیات شمېر پټ ځواکونه دي. یانې زیات شمېر واړه خدایان دي چې د یو لوی خدای تر امر لاندې کار کوي او کائینات سمبالوي. ان نن ورځ هم زیات شمېر خلک او ټولنې همدا نظریه لري. خو په علمي نړۍ کې خبره بدله ده. د علم نړۍ دې نظریې ته شا کړې ده او په حقیقت کې اوس یاده نظریه ژوندۍ نه بلکې

مړژواندي او بې ارزښته شوې ده. د اوسمهالي نړۍ هغه شمېر خلكو چې ځان ته روڼ اندي، پوه او معاصر وايي؛ د شرك پر ځای الحاد ته مخه كړې ده. د دوئ په باور د نړۍ هست كوونكی ځواك شعوري نه دی بلكې دا كائنات په اټكلي توګه رامنځته شوي دي. د دوئ په باور، كله چې يوه پېښه رامنځته كېږي، له امله يې نورې پېښې پخپله زېږي او د اسبابو او واقعاتو يوه اوږده لړۍ پيل كېږي. همدا د اسبابو لړۍ ده چې كائينات يې په خوځښت راوستي دي. د دې نظريې بنسټ پر دوه شيانو رغېدلی: اټكل/اتفاق او د تعليل قانون (law of causation).

د دې نظريې له مخې له نن څخه شاوخوا شل بيليونه كاله پخوا كائيناتو شتون نه درلود. نه خو ستوري ول او نه سيارې، خو بيا هم په خلا كې ماده موجوده وه. ماده په نښتي او جامد حالت نه وه بلكې شيندل شوې زرې-پروتونونه او الكترونونه- ول. هغه مهال ماده بې حركته او په خلا كې په برابر ډول وېشله شوې وه. كواګې د بې سارې وړو-وړو زرو يوه داسې بې خوښته وريځ وه چې د بشپړ تعادل په لرلو يې ټوله خلا ډكه كړې وه. د رياضي له ليد څخه، دا يو داسې تعادل ؤ چې د هيڅ راز خلل او مزاحمت زغم يې نه درلود. ان كه يوه زره هم له مزاحمت و خلل سره مخ شوې وای، دې خلل بايد نه يواځې ټول جوړښت اغېزمن كړی وای بلكې په پرله پسې ډول بايد خلل مخ پر زياتېدا تللی وای. كه لومړی خلل ومنو، ورپسې ټولې پېښې د رياضي د علم له مخې پخپله ثابتېږي. مفكرينو د دې خلل تشبيه داسې وكړه لكه يو څوك چې ولاړو اوبو ته لاس ور وړي او ويې خوځوي. خو د كائيناتو له سكون ډكه فضاء كې خلل او خوځښت څشي او چا منځته راوړ؛ په دې اړه هيڅ هم نه دي مالوم. څه چې سر پرې خلاصېږي دا

دي چې د کائیناتو له سکون ډکه غیږ کې خلل واقع او په زیاتېدو شو، پایله یې دا شوه چې ماده په بېلابېلو برخو کې سره جمع شوه. همدا جمع شوې مادې بېلابېل رنګونه خپل کړل چې نن ورته یا خو سیارې وایو، یا ستوري او یا هم کهکشانونه.

دا د کائیناتو د منځته راتګ په اړه د ساینس یوه تشریح ده. حقیقت دا دی چې دا دومره کمزورې او خوارځواکې تشریح ده چې پخپله د ساینسپوهانو زړه ته یې هم لاره نه ده پیدا کړې. که څیر شو، تشریح دا مني چې مالومه نه ده چا د کائیناتو له سکون ډکه غیږ کې خلل واقع او خوښت منځته راووړ. خو بیا هم د تشریح منونکي دعوه لري چې دې نظریې مالومه کړې چې د کائیناتو لومړنی محرك بل څوك نه بلکې اټکل/اتفاق دی. پوښتنه دا ده چې که کائینات غیر محرکه ماده وه او له دې ها خوا بل هیڅ هم شتون نه درلود، بیا نو دا عجیب و غریب اتفاق چې ټول کائینات یې محرك کړل چا او څشي- منځته راووړ. ځکه د دې عجیب و غریب اتفاق اسباب نه خو په ماده کې دننه موجود ول او نه له مادې بهر، بیا نو دا اتفاق څنګه او ولې رامنځته شو؟ د دې نظریې تر ټولو لوی او په زړه پورې ټکر دا دی چې د نظریې له مخې د هرې پېښې د منځته راتګ لپاره باید ترې مخکې یوه بله واقعه موجوده وي چې د ورپسې واقعې د منځته راتګ لامل یا سبب وګرځي. خو د دې توجیې لومړنۍ ارزښتناکه واقعه یوه داسې پېښه ده چې ترې وړاندې نه خو واقعه مالومه ده او نه لامل. همدا بې بنسټه مفروضه ده چې وړباندې د کائیناتو د اټکلي/اتفاقي منځته راتګ نظریې ټول بې مانا جوړښت رغېدلی.

راځئ د څو شیبو لپاره د کائیناتو د منځته راتګ اتفاقي/اټکلي نظریه ومنو: ایا ضرور وه چې د پېښو لړۍ دې همدا لوری خپل کړي چې دوئ پرې برابرې شوې؟ ایا له دې پرته بل څه نه ول ممکن؟ ایا د دې امکان شتون نه درلود چې ستوري دې پخپل منځ کې له ټکر وروسته تباه شي؟ د مادې د حرکت له پیدا کېدو وروسته ایا ضرور وه چې دا دې محض حرکت نه شي پاتي بلکې په ارتقایي حرکت دې بدل شي؟ ایا ضرور وه چې دا حرکت دې په یو داسي هېښونکي تسلسل بدل شي چې په پایله کې یې اوسني منظوم کائینات رامنځته شي؟ اخر دا کوم منطق ؤ چې له مخې یې وروسته له دې چې ستوري جوړ شول، د کائیناتو غېږ کې لیرې ځایونو ته په پوره نظم لاړل او خوځند حالت یې خپل کړ؟ د کوم منطق له مخې د کائیناتو په یوه لیرې څنډه کې لمریز نظام له خپل ټول نظم او ډسیپلین سره جوړ او رامنځته شو؟ د کوم منطق له مخې د لمریز نظام اډانه کې ځمکه رامنځته او تر ټولو عجیبو او غریبو بدلونونو وروسته-چې ساری یې د کائیناتو هیڅ بله برخه کې نه دی موندل شوی-د دې وړ شوه چې ژوند پرې ممکن او پیل شي؟ دا بیا کوم منطق ؤ چې په یوه ځانګړې مرحله کې له بې روحه مادې څخه ژوند مینځته راغی؟ ایا د منلو وړ کومه داسې تشریح شته چې ولي او څنګه پر ځمکه د ژوند څرک رامنځته شو او تر کوم قانون لاندې په پرله پسې ډول تر نننه را روان دی؟

رښتیا د کوم منطق له مخې د کائیناتو په یوه وړه څنډه کې زموږ د ژوند او تمدن لپاره ټول اړین شیونه رامنځته شول؟ د کوم منطق له مخې بیا دا ټول شیونه او اسباب زموږ لپاره خوندي ساتل شوي دي؟ ایا محض اتفاق او اټکل څه داسې شرایط رامنځته کړل چې دا ټولي پېښې

دې له دې دومره هېښتيا او ښکلا سره رامنځته شي او د میلیونونو او بیلیونونو کلونو په تېرېدو سره-سره پکې کوم زیان او نقص رامنځته نه شي؟ د دې خبرې توجیه به څنګه وکړای شو چې محض د اتفاق له مخې رامنځته شوې پېښه دې د لزوم صفات له ځان سره ولري او د مسلسلې او منظمې ارتقاء ځانګړتيا دې هم پکې پخپله رامنځت شي؟

سره له دې چې د یادې نظریې بنسټ په بې کچې توګه لړزاند دی خو بیا هم له دې ټولو تضادونو سره-سره نن ورځ نژدې په نړیواله توګه دا ګروهه موجوده ده چې همدا د كائيناتو د منځته راتګ د پوښتنې کره ځواب دی. ستونزه پر دې ځای پای ته نه رسېږي، که فرضاً ومنو چې همدغه نظریه د كائيناتو د منځته راتګ د څرنګوالي پوښتنه ځوابوي، مور له یوې بلې مهمې پوښتنې سره مخ کېږو: څوك دی چې د كائيناتو دومره ستر ماشین سمبالوي؟ د كائيناتو خالق چې د همدې نظریې له مخې اتفاق/چانس/اټکل منل شوی، په هیڅ ډول د كائيناتو سمبالونکی (رب) نه شي جوړېدای. د یادې، په اصطلاح ساينسي-نظریې له مخې د كائيناتو د مینځته راتګ خالق چانس دی خو ساینس دا نه شي منلی چې همدغه چانس/اتفاق یا اټکل دې د كائيناتو د ستر نظم تر شا لاس ولري او په اصطلاح د كائيناتو سمبالونکی دې وي. په دې توګه همدغه تیورې دوه خدایانو ته اړه کېږي: لومړی د كائيناتو منیځته راوړونکی چې دوئ ورته اتفاق/چانس/اټکل منلی او د شعوري ځواك نه يې انکار کړی، دویم د كائيناتو د نظم سمبالونکی. دا چې اتفاق د كائيناتو د نظم سمبالونکی نه شي کېدای، په کار ده چې د یو دویم خدای لټه هم وشي ترڅو تیورې بشپړه شي.

د یادې ستونزې د حل په موخه د تعلیل اصل (principle of causation) وړاندې شو. د تعلیل اصل دا دی چې د کائیناتو له لومړي حرکت وروسته د علت او معلول یوه داسې سلسله پیل شوه چې له مخې یې نورې ټولې پیښې یوه په بل پسې رامنځته شوې. د دې اصل له مخې، د هیڅ راز پیښې سبب په کائیناتو کې بهر نه دی موجود بلکې د تسخیر نه منونکو قوانینو په شتون کې د مخکنیو پیښو په پایله کې رامنځته کیږي او همدا مخکېنۍ پیښې په خپل وار د نورو مخکنیو پیښو لازمې پایلې وي. په دې توگه په کائیناتو کې د علت او معلول یوه بې پایه سلسله منځته راغلې ده. ان د بشر تاریخ هم همداسې جوړ شوی دی. د بشر تاریخ چې ځنگه پیل شو، د راتلونکې مهال ټولو ورپسې پیښو قطعي فیصله پخپله وشوه. په بله وینا، چې یو ځل لومړۍ پیښه رامنځه شي، ورځخه یواځې یو ممکن مسیر دی چې تر ټاکلي هدف پورې به د علت او معلول تر اصل لاندې مخ وړاندې روان وي. کواگې په هماغه ورځ چې کائینات رامنځته شول، راتلونکی تاریخ یې هم په هماغه ورځ پخپله وټاکل شو. په دې توگه د تعلیل اصل د ټولو هغه پیښو د منځته راتگ مسئول وبلل شو چې پخوا به یې خلگو نسبت یو ماوارالطبیعي ځواک ته ورکاوی.

د تعلیل اصل د قدرت د اساسي قانون په توگه وړاندیز کول د اوولسمې پیړۍ امتیاز ؤ، له ماشین سره د کائیناتو د تشبیه تحریک هم له همدې ځایه سرچینه واخیسته. د نولسمې پیړۍ دویمه نیمایي کې یاد تحریک خپل عروج ته رسېدلی ؤ. هیلم هولټز Helm Holtz همدغه مهال ویلي *"د طبیعي علومو وروستۍ موخه دا ده چې ځان په میکانکیس تبدیل کړي."* کلوین Lord Kelvin خو دا هم وویل چې

دی کواګي هیڅ داسې شی/حقیقت نه پېژني چې میخانیکي موډل دې ورته جوړ نه کړای شي. دا په حقیقت کې د ساینسپوه انجینرانو پېر ؤ، د دوئ لویه هیله دا وه چې بالاخره بـه د ټـول طبیعـت ماشـیني موډلونـه جوړ کړای شي.

سره له دې چې ساینسپوهان لا نه ول توانېدلي چې د تعلیل اصل له مخې د کائیناتو ټول مظاهر تشریـح کـړای شي خـو بیـا هـم د کائینـاتو میخانیکي/ماشیني تصور زیانمن نه شو. ساینسپوهانو بـاور درلـود چـې یواځې وخت او نورو څېړنو ته اړتیا وه څو ثابته کړي چـې بـې روحـه کائینات ټول د یو بشپړ فعال ماشین جوړښت لري.

د انسان د ژوند لـه تعبیـر سره د دې خـبرو تـړاو خـورا جـوت ؤ. د تعلیل د اصل هره پراخیتا او د کائیناتو د هرې بریالۍ میخانیکي تشریح پر انساني اختیار (Free-will) باور ناممکن کاوه. څکه که ټول طبیعت د تعدیل د اصل مطابعت کار کاوه، ژوند ولي باید مستثنی وای؟ د دې فکر پایله دا شوه چې په اوولسمه او اتلسمه پېړۍ کې میخانیکي فلسفه مینځته راشي. ساینس په څرګنده د دې باور ملا تړله چې له مخـې یـې مادي کائیناتو ته ماشیني تعبیر ورکول کېده. څه مهال وروسته دا کشف هم وشو چې ژوندۍ حجرې هـم لـه هماغـه کـیماوي اتومونـو څخـه جوړې شوې چې مړې حجرې ترې جوړې شوې دي او غالباً تر هماغه یو ډول طبیعي قوانینـو لانـدې پـه عمـل کولـو مـاموري دي. ژر همـدا پوښتنه وټوکېده چې زموږ د بدن او دماغ جوړونکې حجرې ولي باید د تعلیل د اصل له دایرې بهر وي؟ له دې سره-سره دا ګمان هم موجود ؤ، بلکې دعوه کېده چې ژوند پخپله یو ډول ماشـین دی. ان تـر دې چـې ویل کېدل د نیوټن، باخ (Bach)، او مائیکل اینجلو (Michelangelo)

دماغونه د چاپ ماشین څخه یواځې یو توپیر لري. او دا چې دا توپیر یې پېچلتوب دی. د دوئ کار یواځې دا ؤ چې بهرنیو محرکاتو ته مکمل ځواب ورکړي.

خو نن ورځ ساینس د علیت دا سخت او غیر معتدل اصولو ته قایل نه دی. د نسبیت/اضافیت نظریې (Theory of Relativity) د تعلیل اصل ته د دوکې (Illusion) لفظ کارولی دی. د نولسمې پېړۍ پای کې ساینس ومونده چې د کائیناتو زیات مظاهر، په ځانګړې توګه د وړانګو خپرېدل (Radiation) او جاذبې، د کائیناتو میخانیکي تعبیر ټولې هڅې له ناکامۍ سره مخ کړې.

دا بحث لا هم جاري ؤ چې ایا شونې ده داسې ماشین جوړ شي چې د نیوټن افکار، د باخ جذبات، او د مائیکل انجلو خیالات اعاده کړای شي. خو د ساینپوهانو ترمنځ دې باور بیرته خپل ځای پیدا کاوی چې د شمعې رڼا او د مڼې لوېدل د کوم ماشین په وسیله نه شي تکرارېدای. زاړه ساینس خو په خورا زغرده اعلان کړی ؤ چې طبیعت یواځې پر یوه لار تګ کولی شي. بالاخره ساینس ومنله چې کائینات سره له دې چې د علت او معلول له مخې له یوې پیښې بله زیږوي خو بیا هم نه شو ویل چې له پرون څخه نن او له نن څخه د سبا اټکل کېدای شي. د نویو مالوماتو په رڼا کې د ساینسپوهانو یو لوی اکثریت په دې خبره یوه خوله شوي چې د پوهې سیند مو د یوه غیر میخانیکي حقیقت منلو ته مجبوروي.

د کائیناتو د پیدایښت او حرکت دا دواړه نظریې چې د ساینسي- پرمختګونو په ترڅ کې رامنځته شوې وې، لا تر اوسه د یقین له شتمنۍ

بې برخې دي. نوې څېړنې يې نه يوازې چې بنسټ نه کلکوي بلکې لا يې لړزاندوي. کواګې ساینس پخپله د خپلو رامنځته کړو نظریو سره په ټکر کې واقع شوی، پخپله یې د دوئ بېخ ویستی او له کاره یې ایستلې دي. پایله دا کېږي چې انسان د خپل سفر د پیل هماغه لومړي ټکي ته بیرته ستون شوي چې ده ترې په دې موخه نوی سفر پیل کړی ؤ چې ګوندې نه موندل شوې نوې خبرې به پیدا او ثابتې کړي.

دين او له مرګ وروسته ژوند

علامه شبلي نعماني د خپل کتاب الغزالي په دويمه برخه کې د المعاد يا تر مرګ وروسته حالات سرليك لاندې کاږي:

"معاد يا تر مرګ وروسته ژوند د دين روح تشکيلوي. له مرګ وروسته پر بياځلي ژوند باور يواځينی لامل دی چې دين ته يې اغېز بښلی دی او له دين څخه يې انساني کړنې اغېزمنې کړې دي. د معاد له دې دومره ارزښت سره-سره پر معاد باور تر پوښتنې لاندې راوستل کېدای شي؛ يو بدوي شاعر د الحاد په لهجه خپلې مېرمنې ته څه داسې وايي:

اموت ثم بعث ثم نشر
حديث خرافة يا ام عمرو

مړينه، بياځلي ژوند، بيا تګ راتګ
زما ګرانې! دا هسې چټيات خبرې دي

تر مرګ وروسته ژوند په اړه لومړی او تر ټولو پېچلې ستونزه د روح او د روح د بقا ثابتول دي. بايد ثابته شي چې روح او جسم دوه بېل شيونه دي. ماده پالان (Materialists) په دې اند دي چې روح بېل شی نه دی بلکې مثال يې داسې دی لکه د درملو له ځانګړي ترکيب نه چې څه لاسته راځي او يا د رباب تارونو له ځانګړي ترکيب نه يوه ځانګړې نغمه جوړېږي؛ په ورته توګه، د ځانګړو عناصرو له ترکيب څخه يو داسې مزاج حاصلېږي چې د درك او تصور قابليت

لري؛ موږ همدې مزاج ته د روح نوم ورکړی دی. د روح له ثابتولو وروسته باید د روح بقاء هم ثابته شي، دا چې د جسم له فنا کېدو وروسته روح بیا هم باقي پاتې کېږي[۲۱]."

په مضنون کبیر او مضنون صغیر کې د روح په اړه د امام غزالي د نظریاتو له پلټنې او څېړنې وروسته علامه شبلي لیکي:

"د روح په اړه د امام غزالي نظریات او دلایل له یونانیانو اخیستل شوي دي. ارسطو په تیالوژۍ (*Theology*) کې کټ-مټ همدا نظر لري. په را وروستو کې ابوعلي سینا هم همدغه نظر لاندې-باندې کړی دی. د تعجب ټکی دا دی چې امام تر ټولو مهمه مسئله چې د روح ثابتول دي پرځای پرې اېښې ده او ټوله توجه یې دې ته کړې چې ایا روح له جسمه بېل دی او ایا روح اصلیت دی؟ دا فرعې خبرې دي، لومړی باید دا ثابته شي چې روح له لویه سره شتون لري که نه؟' [۲۲]

دی وروسته خپل نظر داسې بیانوي: '*اصلاً د روح شتون یوه فطري خبره ده. که غور وکړو، پوهېږو چې ادراک او تعقل د مادې د وس خبره نه ده. ماده یوه بې حسه، مړه، او لا یعقل شی دی. ماده نه شي کولی چې علوم او افکار رامنځته کړي بلکې یو بل لطیف جوهر باید موجود وي چې همدا هېښونکې ځانګړتیاوې ترې ظاهرې شي.*"

وړاندې لیکي:

'*ابوعلی سینا د روح د اثبات لپاره اوږده دلایل لیکلي دي چې د یونانیانو د دلایلو په څېر مازې د لغاتونو لوبه ده. که کوم ملحد ضد*

---

[۲۱] د علامه شبلي نعماني کتاب، الغزالي ۱۷۱-۱۷۲ پانه

[۲۲] د علامه شبلي نعماني کتاب، الغزالي۱۷۴ پانه

وکړي او ووایي چې د روح د اثبات په اړه ستاسې خبرې دلیل نه بلکې د دعوې تکرار دی، ممکن د مادې ځانګړې ترکیب د دې لامل شوی وي چې عجیب و غریبې ځانګړتیاوې ترې رامنځته شي. مثلاً ماشین څخه عجیب و غریب افعال ظاهرېږي او د موسیقۍ الې د تارونو ترکیب څخه هېښونکې ښکلې نغمې جوړېږي او دا په داسې حال کې چې دوئ د بې روحې مادې یو خاص ترکیب دی. پوهېږو چې په ضعیفو دلایلو یې خوله نه شو بندولی. له دې ځایه ده چې امام غزالي د روح د اثبات په اړه کوم منطقي دلیل نه دی وړاندې کړی."[٢٣]

مولاناشبلي نعماني خپل بحث پر پورته ټکو پای ته رسولی دی. په ۱۹۰۱ کال کې د روح په اړه د کوم لیکوال خبرې به ممکن تر همدې بریده وړاندې تللې شوای. زه به دا پرې اضافه کړم چې نن ورځ علمي پرمختګ د واقعاتو او حقایقو څه داسې برخې هم سپړلې دي چې له مخې یې تر یوه بریده دا خبره کېدای شي چې د بدن او روح بېل شتون او د جسم له فناء وروسته د روح بقاء محض وجداني شی نه دی بلکې په یو داسې حقیقت بدل شوی دی چې په تجرباتي دلیل ثابتېدای شي.

ساینس موندلې چې جسم له یو لوی شمیر خلیو (حجرو) جوړ دی. په منځنۍ توګه د انسان بدن له ۱۲۰۰ بیلیونه حجرو جوړ شوی دی. جالبه دا ده چې هره شیبه یو زیات شمېر حجرې د ماتېدو او له منځه تګ په حال کې دي او ځای یې نوې حجرې نېسي. غذا وروسته له هضمېدو هغه شمېر حجرې له سره رغوي چې وېشل شوې او له منځه تللې وي. ګویا جسم یوې داسې ودانۍ ته ورته دی چې له زیات

[٢٣] د علامه شبلي نعماني کتاب، الغزالي ١٧٥ پاڼه

شمېر ښځينتو جوړه شوې وي او هره شېبه يې يو شمېر زړې ښځينتې له منځه ځي او نوې يې پر ځای اېښودلې کېږي. که چېرې روح د بدن يو جز وي، نو کله چې بدن کې بدلون راځي-حجرې وېشلې کېږي او بيرته نوې کېږي- روح هم بايد متاثر شي. د دې مثال داسې دی لکه د کوم ماشين د يوې ځانګړې پرزې د خرابېدو له امله چې پر ماشين اغېز ښندل کېږي او يا د رباب د کوم تار په شلېدو او خرابېدو چې د رباب پر نغمه اغېز پرېښودل کېږي. اما د جسم و روح په اړه خبره سرچپه ده: سره له دې چې بدن کې بدلونونه راځي، خو روح بيا هم پخپل حالت پاتې وي. له دې ثابتېږي چې روح له بدن څخه بهر خپل شتون نه لري. يو ساينسپوه په خورا ښکلي انداز ويلي چې د بدن په وړاندې انساني هستي يو بېل مستقل بالذات شتون لري، داسې چې تر ګڼو او پرله پسې بدلونو لاندې بيا هم خپل حالت ثابت ساتي:

Personality is changelessness in change.

په ارواپوهنه کې نوي پرمختګونه په ډاګه کوي چې د انساني ذهن لويه برخه په تحت-شعور او يا لاشعور (subconscious and unconscious) حالت موجوده ده. د لاشعور په اړه اوس دا خبره په پوره توګه منله شوې ده چې پکې موجود شوي ټول خيالات تر مرګ پورې يو ډول باقي پاتې کېږي.

فرايډ Freud پخپل ۳۱ لکچر کې وايي:

″د منطق قوانين او د اضداد اصول د لاشعور په عمل نه شي تطبيقېدای. متضادې هيلې پرته له دې چې يو بل له منځه يوسي، په لاشعور کې څنګ پر څنګ موجودې وي. په لاشعور کې هيڅ داسې

څه نشته چې له نفې سره ورته والی ولري. د هېښتیا ټکی دا دی چې زموږ ټولو دماغی کړنو په اړه د فیلسوفانو دا نظر ناسم دی چې ګواکې دماغې کړنې د وخت او واټن په اډانه کې ترسره کېږي. په لا شعور کې هیڅ داسې څه نشته چې د وخت (ټایم) له تصور سره مطابق ولري. دا خورا حیرانونکې خبره ده چې په لاشعور کې د وخت د تېرېدا هیڅ نښه نه شي پیدا کېدای. خو بیا هم په دې اړه ساینس پوهانو هیڅ غور نه دی کړی چې څنګه د وخت په تېرېدو بیا هم په ذهني عمل کې هیڅ راز بدلون نه راځي. په لاشعور کې هغه خیالات (*conative impulses*) چې کله هم ترې نه دي بهر شوي او ان هغه ذهني تاثرات چې لاشعور ته ور ټېل وهل شوي او هلته ساتل شوی دي، لسیزې لسیزې هلته په داسې ډول خوندې ساتل کېږی لکه تازه چې ځای پر ځای شوي وي.[۲۴]

دا چې لاشعور د وخت او واټن له قیدونو څخه خپلواک دی، ترې مالومېږي چې روح له جسم څخه بېل شتون لري. که چېرې روح له جسم څخه بېل شتون نه لرلی او د جسم د مظاهرو یو ډول وای، باید د وخت او واټن تر قیدونو لاندې هم وای؛ ځکه د جسم په اړه خو څرګنده ده چې د وخت او واټن تر قیدونو لاندې دی. دا چې تجربه ثابتوي چې روح تر دې قیدونو لاندې نه دی، پوهېږو چې روح له جسم څخه بېل شتون لري. د روح او جسم اړیکه د حرکت او ماشین، نغمې او رباب اړیکه نه ده ځکه که همداسې وای؛ څنګه چې پر ماشین ټول اغېز لرونکي قوانین پر حرکت هم اغېز کوي، همدارنګه پر

[۲۴] New introductory Lectures on Psychoanalysis (London ۱۹٤۹) P. ۹۹

رباب اغېزه لرونکې قوانينو څخه نغمه هم اغېزمنه کېږي. په ورته توګه بايد پر جسم اغېزه لرونکو قوانينو څخه روح هم اغېزمن شوی وای.

اروايي تحقيق يا Psychical Research د اروپاپوهنې يوه نوې څانګه ده چې د انسان د فوق طبيعي ځواکمنتياؤ په اړه مالومات وړاندې کوي. د اروپاپوهنې دا څانګه له مرګ وروسته ژوند د تجربې او مشاهدې پر مټ ثابتوي. دلته زموږ لپاره په زړه پورې ټکی دا دی چې نه يوازې بقاء ثابتېږي بلکې بقاء عين همدغه کس پيدا کوي چې تر مرګ مخکې موږ ورسره بلد يو.

انسان يو شمېر داسې وړتياوې او ځانګړتياوې لري چې خورا ارزښتناکې دي خو په اړه يې تر راوروستو وختونو هيڅ راز مالومات نه ول موجود او نه هم انسان لټه کړې وه چې په اړه يې ځان وپوهوي. مثلاً خوب يوه داسې ځانګړتيا ده چې انسان يې له نامالوم وخت څخه لري. خو په راوروستو وختونو کې د خوب په اړه داسې مالومات او حقايق د څېړنو پر مټ لاسته راغلي دي چې مخکيني انسانان ترې ګردسره خبر نه ول. خوب ته ورته نور هم زيات انساني مظاهر شته چې راوروستو مطالعو او څېړنو يې په اړه خورا ارزښتناک مالومات را برسېره کړې دي. اروايي تحقيق د اروپاپوهنې يوه څانګه ده چې موخه يې د انسان فوق العادت ځواکمنتياؤ لټه او څېړنه ده. دې ډول څېړنو ته په ۱۸۸۸ کې په انګلستان کې يوه اداره جوړه شوه؛ په يو کال موده کې يې ۱۷۰۰۰ کسانو سره اړيکه پيدا او په پراخه کچه يې خپلې څېړنې پيل کړې. دې ادارې ته نن ورځ د اروايي تحقيق ټولنه (society for psychical research) وايي. په يو شمېر نورو هېوادونو کې هم ورته ادارې فعاليت لري. دغو ادارو د تجربې، مشاهدې او کتنې پرمټ ثابته

کړې ده چې له مرګ وروسته هم انسان په څه مرموز او لـه اسرارو ډک حالت کې باقي پاتي کېږي.

سـې جـې ډوکـاس C.J. Ducasse پـه خپـل کتـاب A Philosophical Scrutiny of Religion کې ليکي:

"ياد حقايق څرګندوي چې نـړۍ او انسـان دواړه د مـادي بعـد تـر څنګ يو بل بعد هم لري چې د طبيعي علومو په وسيله څېړل کېـداى شي.[٢٥]"

د ارواپي تحقيق ډېرى پوهـانو چـې همـدا شـواهد پـه خپلواکـه او ناپيلې توګه مطالعه کړي، مجبور شوي دي چې تر مرګ وروسته ژوند باندې باور پيدا کړي. د براون پوهنتون د فسلفې پروفيسـور سـې جـې ډوکاس پخپل ياد کتاب کې تر مرګ وروسته ژوند فلسفي او نفسـياتي څېړنه کړې. نوموړى تر مرګ ووسته ژوند په اړه مذهبي تشريح نه مني خو وايي چې داسې شواهد موجـود دي چـې لـه مخـې يـې تـر مـرګ وروسته ژوند منلو ته اړ ايستل کېږو. د ياد کتاب په اوولسم څپرکي کې چې تر مرګ وروسـته ژونـد پـه اړه دى، دى د سـايکيکل ريسرـچ يـا ارواپي تحقيق ارزونه کوي؛ ليکي:

"ډېرى پوهو او ذهينو کسـانو تـر مـرګ وروسـته ژونـد پـه اړه شـته شواهد په خپلواکه او تنقيدي توګه څېړلي دي او بالاخره دې پايلې تـه رسېدلي دي چې لږ تر لږه داسې شواهد ضرور شته چې لـه مخـې يـې يواځې د روح د بقاء فرضـيه ثـابتېږي او بـس. د همـدې نظـر يـو څـو مشهور او نوموتي کسان عبارت دي له: الفريډ رسل ، ويلس، سر ويليم

[٢٥] A Philosophical Scrutiny of Religion, P. ٤٢٢

کروکس، مایرز، لومبروزو، فلمېریون، لاج، ریچارډ، هسلوپ او سپلوویک شخه.

له دې شخه مالومېږي چې تر مرګ وروسته ژوند مسئله چې خورا زیات شمېر خلکو په مذهبي توګه منلې ده، نه یواځې دا چې د صحت امکان یې شته بلکې ممکن دا یوه داسې عقیده ده چې تجرباتي ثبوت یې هم وړاندې کېدای شي. ممکنه ده چې په اړه یې حقیقي او دقیق مالومات وروسته-وروسته رابرسېره شي خو دا به یواځې تر مرګ وروسته د ژوند د امکان په اړه وي، نه د مذهبي کړیو له لورې تر مرګ ووسته د ژوند د نوعیت په اړه چې څه خبرې مشهورې شوې دي[٢٦]*.''*

لیکوال که له یوې خوا تر مرګ وروسته ژوند د حقیقت په توګه مني خو له بلې خوا په اړه یې مذهبي تشریح نه انکار کوي. دا په اصل کې ځان ته د دوکې ورکولو یو ډول هڅه ده، ځکه که تر مرګ وروسته ژوند ومنو، تعبیر یې له مذهب پرته له بل ځای څخه نه شو اخیستلی.

[٢٦] A philosophical Scrutiny of Religion, pp. ٤٠٧-١٠

دين او ساينس

دين او ساينس دوه خورا پراخ مفهوم لرونکي لفظونه دي. د دين په اړه په ټولیزه توگه دا خبره منله شوې ده چې دين د يو داسې ذات د شتون حتمي والی بيانوي چې په حکم يې دا ټول کائينات سمباليږي. دين د ژوند کولو په اړه يو ځانگړی تصور دی چې له مخې يې د ژوند په هره برخه او اړخ کې انسان له يو لړ مسئوليتونو، غوښتنو او تقاضاؤ سره مخ کوي. دين دا بيانوي چې انسان خپلو کړنو ته مسئوليت لري او دا چې د خپلو کړنو حاصل سره به حاضر ژوند او يا له مرگ وروسته بياځلي ژوند کې مخ کيږي. بل خوا ساينس د محسوسو کائيناتو- چې موږ يې په اړه تجربه و مشاهده کولی شو- مطالعې او څيړنې ته وايي. له دې تشريح نه مالوميږي چې دين او ساينس يو بل سره زيات توپيرونه لري. زه دلته پر دين او ساينس خبرې نه کوم بلکې يواځې غواړم له علمي پلوه د دين او ساينس د فرضي يا حقيقي ټکر په اړه مالومات وړاندې کړم. زما خبرې به دقيقاً پر دې دعوې راڅرخې چې گواکې ساينسي پرمختگونو بالاخره ديني عقايد بې بنسټه ثابت کړي دي.

په اتلسمه او نولسمه پيړۍ کې اوسمهالي ساينس ظهور وکړ او د دين و ساينس دوديز ټکر هم له همدې وخته پيل شو. د يو شمېر ساينسي پرمختگونو له امله خلکو کې دا عقيده پيدا شوه چې نور نو گواکې د رب منلو ته هيڅ اړتيا نه وه.

پخوا خلکو پر رب او پالونکي باور درلود ځکه د نورو لاملونو ترڅنگ دوئ د کائيناتو جوړښت او فعاليتونو لپاره خپله تشريح نه لرله

او سر یې نه پرې خلاصېدی. دین-منکرو وویل چې نور نو د رب او پالونکي منلو ته هیڅ اړتیا نشته ځکه د نوي ساینسي- پرمختګونو په برکت نور نو کائینات داسې تشریح کولی شو چې په هیڅ مرحله کې به د پالونکي او رب د شتون احساس ونه کړو. په دې توګه د رب منل د دوئ لپاره یوه بې ځایه خبره شوه. ځکه د دوئ په فکر یو شي چې د کارېدنې ځای یې مالوم نه وي، د هغه به نو بنسټ او اساس له کومه شي.

ان هغه وخت هم د همدې دعوا لپاره علمي قانع کوونکی دلیل نه ؤ موجود بلکې یوه بې کچې کمزورې دعوه وه. نن ورځ ساینس په مستقیم یا غیر مستقیم ډول منلې چې د داسې یوې دعوې

لپاره هیڅ راز استدلال نه ؤ موجود بلکې دا په پوره مانا یوه منځتشې دعوا وه.

خو دا کوم ساینسي پرمختګ او سپړنه وه چې له مخې یې خلکو فکر وکړ چې نور نو رب او پالونکې ته ګواکې هیڅ اړتیا نه پیدا کیږي؟ پخوا خلکو په ساده توګه فکر کاوه چې په کائیناتو کې ټول ظاهرېدونکي کارونه او پېښې د خدای په امر ترسره کیږي خو ساینس وویل چې کائینات د یو لړ ځانګړو قوانینو تابع دي او د همدغو قوانیو لاندې ترې کارونه او افعال ظاهرېږي. نوي څېړنو وموندله چې د هرې واقعې تر شا یو لړ داسې اسباب شته چې د تجربې په وسیله مالومېدای او مطالعه کېدای شي. د بېلګې په توګه نیوټن د مشاهدې په مټ ثابته کړه چې د اسمان ټول ستوري او سیارې تر تغیر نه منونکو قوانیو لاندې د حرکت په حال کې دي. ډاروین وویل چې انسان تر خاص تخلیقي

حکم لاندې نه دی رامنځته شوی بلکې له ابتدايي جوړښت څخه يې د وخت په تېريدا اوسني شکل ته ارتقاء کړې ده. همدارنګه مطالعو او څېړنو مالومه کړه چې له ځمکې بيا تر اسمانه د کائيناتو ټول حرکات او پيښې د يو مالوم نظام په اډانه کې ترسره کيږي. دې نظام ته يې د فطرت قانون (the law of nature) نوم ورکړ. د فطرت قانون دومره دقيق، منظم او پرځای ؤ چې ان په اړه يې وړاندوينه هم کيدای شوه.

د خلکو لپاره د دې موندنې او پرمختګ مانا دا شوه چې نور نو پر خدای باور کول يوه بې مانا او پوچه خبره شوې وه ځکه پخوا خلکو فکر کاوه چې کائينات د خدای تر اوامرو لاندې فعاليت ترسره کوي خو نن دوئ وموندە چې نه! کائينات د يو لړ مادي او فزيکي قوانينو لاندې خپلې چارې پخپله ترسره کوي. د هرې واقعې ترشا يو داسې سبب دی چې په اسانۍ مالومېدای او مطالعه کېدای شي. کله چې د طبيعت او کائيناتو موجود قوانين وازمېيل شول او انسان ترې برياليۍ نتيجه هم ترلاسه کړه، د انسان باور لا پوخ شو. الماني فيلسوف کانت وويل: "ماده په لاس راکړئ څو زه در وښيم چې څنګه له دې مادې نه کائينات منځته راځي." هيکل تر ده هم وړاندې ولاړ او دعوه يې وکړه: " که اوبه، کيمياوي عناصر او وخت را ته ټول اماده شي، زه به ترې ارومرو انسان جوړ کړای شم." نيچه په زغرده وويل چې: "نور نو رب مړ شوی دی." په دې توګه دا باور پوخ شو چې د کائيناتو د سبالولو تر شا هيڅ شعوري ذهن او هستي شتون نه لري بلکې کائينات له پيله تر پايه مادي جوړښت لري او دا چې د کائيناتو د ژوندیو او بې روحه موجوداتو ټول مظاهر د ړانده مادي عمل پرته بل هيڅ هم نه دي. په بله وينا، ساينس يوه داسې نړۍ وموندە چې په هيڅ کونج کې يې هم د

ادیانو له خوا منل شوی خدای او رب ونه موندل شو ځکه خو یې پر شتون باور هم بې ځایه وبلل شو.

همدغه اتل ساینسپوهان چې دفطرت قانون یې بیان کړی ؤ، د رب منونکي ول. خو کله چې د فطرت قانون خلکو ته بیان شو، خلکو په هېښونکې توګه فکر وکړ چې همدغه پرمختګ او علم د خدای شتون بې مانا کړی او له منځه وړی دی. د دوئ په باور، کله چې د واقعاتو لپاره په مادي دونیا کې دننه اسباب او لاملونه پیدا کېدای او تشریح کېدای شي، نو بیا څه اړتیا ده چې له مادي دونیا بهر دې ورته د کوم خدای شتون فرض کړای شي. دوئ استدلال وکړ چې د تلیسکوپ تر اختراع او ریاضی پوهې تر پرمختګ له مخه خلک نه پوهېدل چې ولې سهار لمر را خېژي او ماښام بیرته ډوبېږي. دوئ د خپلې ناپوهۍ له امله فکر کاوی چې کوم خدایي ځواک دی چې سهار لمر راخېژوي او ماښام یې بیرته ډوبولو ته اړباسي. خو کله چې ساینس پرمختګ وکړ، خلک وپوهېدل چې خدایي ځواک نه بلکې د ستورو او سیارو ترمنځ د جاذبې او کشش شتون د دې لامل کېږي چې دوئ په حرکت راشي او پخپله یو د بل په چاپېر په څرخېدا پیل وکړي. په ورته توګه زیاتې نورې طبیعي پېښې وې چې خلکو ورته د یو مافوق فطري ځواک د شتون اړتیا منلې وه خو د ساینس پرمختګ ثابته کړه چې دا پېښې د یو لړ فطري قوانینو د شتون له امله منځته راځي. جولین هیکسلي Julian Huxley لیکي:

″كله چې د باران پر څاڅکو د لمر وړانگو لـه ماتېـدو څخـه زيـړه زرغونه منځته راځي، دا بـه خـورا غلطـه خـبره وي چـې گـواکې زيـړه زرغونه د اسمان پر څنډو د الله نښه ده٢٧.″

دی وړاندې ليکي:

″که د پېښو تر شا فطري لاملونه موجود وي، د ماورافطري لاملونـو د شتون امکان له منځه ځي.″

په بله وينا، که د پېښو تر شا مافوق فطري لاملونه نـه وي موجـود، څنگه به د مافوق فطري

ځواك پر شتون باور پيدا کوو.

دا مفکوره خورا کمزورې او منځتشـې ده. د مفکـورې کمزورتيـا د مثال استمال ښه ترا بيانولی شي:

پر پټيلو گړندی تلونکی اورگاډی پـه نظـر کـې ونيسـئ او لـه ځانـه وپوښتئ چې ولې اورگاډی د حرکت په حـال کـې دی؟ پوښـتنې تـه د ځواب په موخه بايد اورگاډی مطالعه کړو. د مطالعې او څېړنې په تـرڅ کې محرکو گاډيو (ويلونو) ته متوجه کېږو. په لومړيو کې فکر کوو چې د گاډيو حرکت د اورگاډي د حرکت سبب دی. خو کله چې نـوره هـم مطالعه وغځوو، متوجه کېږو چې د ويلونو حرکت د لوکوموتيف انجين له امله دی. ايا دا به معقوله وي که ووايو چـې د اورگـاډي پـه اړه مـوږ وروستی حقيقت ومونـد؟ نـه هيڅکلـه نـه! ځکـه د اورگـاډي حرکـت يواځې د ويلونو، انجن، لوکوموتيف او نورو پرزو له امله نه دی بلکـې

٢٧ Man in the modern world

تر شا یې یو ډیزاین کوونکی دماغ موجود دی. د اورګـاډي لـه ډیـزاین کوونکي انجنیر او ډرېور پرته نه خو د اورګاډي پرزې موجودې کېدای شوای او نه یې حرکت کولی شوای بلکې حقیقت دا دی چې اورګاډی اول ډیزان شوی دی او وروسته له جوړېدو یو چلونکی (ډریـور) شـته چې تر حکم لاندې یې اورګاډی په چلند راځي. یـو عیسـوي عـالم[۲۸] څه ښه ویلي دي: ″طبیعت تشریح کوونکی شی نه دی بلکـې طبیعـت دې ته اړ دی چې تشریح شي.″

بله بېلګه به مو په وړاندې کېږدم: د چرګې بچی (چچوڼی) څنګـه له هګۍ راوزي؟ د جنین په دوره کې چچوڼی د هګۍ په کلک ښوي پوستې کې د ننه وده کوي. خو کله چې د هګـۍ کلـک پـوټکی مـات شي، چچوڼی ترې بهـر راځـي. پوښـتنه دا ده چـې څنګـه د هګـۍ لـه کلک پوټکي څخه پر خپل وخت نرم او غوښین چچوڼی بهر راوزي؟ پخوا دې پوښتنې ته لنډ او ساده ځواب ویل شوی ؤ: "د خدای په امـر هګـۍ چـاک وکـړي او چچـوڼي تـرې را بهـر شي." خـو نـن ورځ مایکروسکوپي کتنو ثابته کړې ده چې په یوویشتمه ورځ د چچوڼي پر سر یو وړوکی خو کلک ښکر ته ورته جوړښت رامنځته کېږي. همـدا کلک ښکر چچوڼي ته د دې توان ورکـوي چـې د هګـۍ پـر پـوټکي فشار وارد کړي او بالاخره چاک پکې پیدا او ترې بهـر راووځـي. څـو ورځې وروسته وړوکی ښکر پخپلـه لـوېږي او لـه منځـه ځـي. د دیـن- منکرو په نظر همدا موندنه ثابتوي چې په دې ځـای کـې خـدای هـیڅ لاس هم نه لري ځکه مشاهده په ډاګه کوی چې د ښکر له املـه هګـۍ ماتیږي او چچوڼي په بهر وتلو توانیږي. دا پـه حقیقـت کـې یـوه لویـه

---

[۲۸] Cecil Boyce Hamann

تېروتنه ده. نوې څېړنې یواځې دومره کولی شي چې د پېښې او سبب په منځ کې ښکېل فکتورونه زیات کړي. مثلاً پخوا د هگۍ ماتونکی خدای بلل کېدی خو نن د چچوڼي خپل ښکر. خو که پام وکړو د ښکر شتون په خپل ذات کې سبب نه دی بلکې پخپله یوه واقعه ده. د ښکر منځته راتگ بله پوښتنه پیدا کوي: ښکر چا پیدا کړ؟ څنگه په خپل وخت د چچوڼي پر سر ښکر پیدا شو؟ په بله وینا د ښکر په وسیله د هگۍ ماتېدل یوه بله واقعه ده، سبب نه دی. د پېښې اصلي سبب یواځې هله مالومېدای شي چې د ښکر د پیدا کوونکي په اړه لټه وشي څکه د ښکر پیدا کېدل پخپله د لړۍ یوه کړۍ ده. مخکې تر دې چې د وروستي سبب په اړه وپوهېږو، باید مالومه کړو چې ښکر د چا په اراده او ولې جوړ شو. د ښکر منځته راتگ دې پوښتنې ته چې هگۍ ولې ماتېږي، ځواب نه دی ویلی بلکې یوه بله ضمني پوښتنه یې پیدا کړې ده چې ښکر ولې رامنځته کېږي. دواړه پوښتنې په اصل کې د یوه نوعیت لرونکې دي. دا په اصل کې د فطرت یا طبیعت په اړه د پوښتنو ځواب نه بلکې د نورو پوښتنو پیدا کول او د څېړنې یوڅه نور پراخول دي.

رب-منکرین په دې اند دي چې د فطري قوانینو شتون د رب نفې کوي په داسې حال کې چې رب-منونکي له فطري قوانینو څخه انکار نه کوي بلکې وایي چې همدا نړۍ د اسبابو نړۍ ته او د اسبابو په نړۍ کې رب خپله خوښه د اسبابو په وسیله پلې کوي. په بله وینا، فطري قوانین او اسباب پخپله د الله مخلوق دی او همده منځته راوړي دي. راځئ! د دین منونکو دا خبره د مثال په توگه وړاندې کړو چې الله په سمندرونو کې مد و جذر رامنځته کوي. په مقابل کې یې ساینس وایي

چې په سمندرونو کې مدو جذر د سپوږمۍ د کشش له امله رامنځته کېږي او لوری یې د وچې او اوبو ځانګړی جغرافیایي جوړښت ټاکي. د رب-منکرو په باور د ساینس دا مالومات د رب شتون له پوښتنې سره مخ کوي. حقیقت دا دی چې دا ساینسي مالومات په هیڅ ډول پر رب عقیده نه شي زیانمنولی. رب منونکي استدلال کوي چې سمه ده د سمندرونو مدو جذر لپاره سبب د سپوږمۍ او ځمکې متقابله جاذبه او د وچې و لمدې ځانګړی سکښت دی خو د ځمکې و سپوږمۍ ترمنځ متقابله جاذبه او د وچې و لمدې سکښت سبب نه بلکې د اسبابو د لړۍ یوه کړۍ ده چې پیداکوونکی یې بیا هم لوی الله جل جلاله دی. جان ویلسن د یاد مثال په اړه خپل نظر بیانوي، وایي: "*دا پر رب زما عقیده نه شي اغېزمنه کولی، ځکه رب د همدغو مخلوق شویو قوانینو له لارې خپله خوښه عملي کوي.*"[٢٩]

په ورته توګه، د بیولوژي په برخه کې د ډاروین نظریه څرګندوي چې د بیولوژیکي پروسو لپاره فوق فطري ځواک ته اړتیا نشته. په بله وینا، د ژوند پر څرنګوالي پوهه د خدای شتون ته نه ده اړه بلکې نوي بیولوژیکي څېړنو موندلې ده چې ژوند د ځینو مادي طاقتونو څخه یوه په اتومات ډول منځته راغلې نتیجه ده چې د ځینو مادي کړښو پر مسیر یې ځان رغولی دی: تولد و تناسل، بدلون او انتخابي بقاء. یانې له یوې خوا د تولد و تناسل په وسیله د نسلونو زیاتېدل او پایښت او له بلې خوا د یو لړ توپیرونو د شتون او له نسلونو نسلونو وروسته د یوې بلې نوعې او بیا هماغې نوعې نسل منځته راتګ دا په زبات رسوي چې د ژوند

٢٩ John Wilson, *Philosophy and Religion*, London, ١٨٦١, p. ٣٦.

په پرمختګ او پایښت کې نه یـواځې دا چـې د مـاوار فطـري ځـواک شتون تر پوښتنې لاندې راولي بلکې د ډارون د طبیعي انتخاب تیورۍ د رب شتون ګردسره له نفې سره مخ کړی دی.

سره له دې چې دا نه ده ثابته چې ایا رښتیا هم د ژوندیو موجودانـو نوعې له ارتقاء نظریې سره سم لومړی په ساده و بسـیط شـکل جـوړې شوې او بیا ترې پېچلي شکلونو ارتقاء کړې ده. د همدې نظریې د منلو او دقیق ثابتېدو په صورت کې هـم پـر رب زمـوږ بـاور نـه شي اغېـزمن کېدای. ځکه بیا به هم موږ په پوره زور سره وایـو چـې دا د تصـافي او اټکلي مادي حرکت پایله نه شي کېدای بلکې د الهي خلقت طریقه ده. لنډه دا چـې میخـانیکي ارتقـا (Mechanical Evolution) د تخلیقـي ارتقاء (Creational Evolution) په توګه پـه اسـانۍ ثابتېـدای شي پـه داسې حال کې چې رب-منکرین به له ساینس څخـه د خپـل دریـځ د ملاتړ لپاره هیڅ راز مرسته هم ترلاسه نه شي کړای.

خبره پر همدې ځای پای ته نه رسېږي. ساینس په شلمه پېړۍ کې د ملحدینو لپاره هغه پخوانۍ خوند نه لـري. اوس چـې د نیـوټن ځـای انشټاین او د لاپلاس د نظریو ځـای د پـلان او هیـزنبرګ نظریـو نیـولی دی، د مذهب مخالفین لږ تر لږه په علمي ساحه کـې داسـې کمـزوري نظریات نه شي وړاندې کـولی. کـوانتم او د اضـافیت یـا (relativity) نظریو په برکت ساینسپوهانو پخپله اقرار کړی دی چې د شیانو د ځینـو بهرنیو برخو مشاهده کېدای شي، اصل حقیقت مونـدل ناممکنـه خـبره ده. په شلمه پېړۍ کې په ساینس یو داسې انقلاب رامنځته شو چـې لـه ساینسي پلوه یې د دین اهمیت زیات کړ.

سلیوان لیکي:

"په ساینس کې نوی انقلاب دا دی چې اوس د نیوټن نظریات چې نږدې دوه سوه کاله یې د ساینس پر نړۍ راج کاوه، بې کاره شوي دي او ځای یې نوي نظریاتو نیولی دی. سره له دې چې د زاړه فکر پر ځای لا هم یوه ټولمنلې واحده نظریه نه ده رامنځته شوې خو دومره څرګنده ده چې اوسنی استدلال تر زاړه هغه خورا زیات متفاوت دی. پخوا خلګو منلې وه چې ساینس کولی شي وروستی حقیقت مالوم کړای شي خو اوسمهالی نظر دا دی چې ساینس د وروستي حقیقت د مالومولو یواځینۍ لاره نه شي کېدای. وتلي ساینسپوهان په هېښوونکې توګه په دې اند شوي دي چې ساینس د حقیقت (reality) جزوي برخې پلټلي شي او بس."[۳۰]

د ساینس په لید کې دا بدلون ناڅاپي ؤ. یواځې شپېته کاله مخکې ټنډل Tndall د بلفاسټ بیانیه کې ویلي ؤ چې د انسان ټولو مهمو مسئلو ته ساینس په یواځې ځان ځواب ویلي شي او ګواکې بل هیڅ شي ته هم اړتیا نشته. واردمخه لا ورته خبرو خپل ارزښت له لاسه ورکړي وو ځکه پخوا د حقیقت په اړه دا فرض شوې وه چې حقیقت که هرڅومره غټ هم وي، بیا هم د مادې او حرکت څخه بهر نه دی او همدې دوه اصطلاحاتو کې یې تعبیر کېدلای شي، خو د دوئ دا فرضیه ورو-ورو بې بنسټه ثابته شوې وه. ساینسپوهانو نور نو هیلې بایللې وې او په زغرده یې وویل چې دوئ نور نو نشوالی کولی چې طبیعت تر مادې و حرکت اډانې لاندې تشریح کړي. د اتلسمې پېړۍ

۳۰ *Limitations of Science*, J.N. Sullivan

وروستیو کې د ساینسپوهانو دا هڅې ښې په درز کې روانې وې. دا هغه مهال ؤ چې لاپلاس پکې په خورا جرات څرګنده کړې وه: تکړه ریاضي پوه چې د لومړنۍ نیبولا د ذرو له خپراوي څخه پوره مالومات ولري، کولی شي چې د نړۍ د راتلونکې ټول تاریخ وړاندوینه وکړي. دا وخت خلکو فکر کاوه چې د نیوټن نظریه د ټولو علومو کیلي ده.

د نیوټن د نظریاتو خامي هله څرګنده شوه چې ساینسپوهانو د بریښنا (برق) د میخانیکي (مادي) تشریح هڅه وکړه. دوئ په وار-وار خپله هڅه کې ناکام شول او بالاخره یې د ایتر په نوم د انساني ابتکار تر ټولو بې خونده پنځونه هم وکړه. دې هڅو زیات وخت دوام وکړ، د بریښنا د مادي تشریح لپاره د ریاضیاتو له ټولو معجزو کار واخیستل شو خو بیا یې هم څه ځانګړې ګټه ونه کړه تر دې چې ماکسویل د بریښنا په اړه خپله توضیح وړاندې کړه او بریښنا ته یې الکترومیقناطیسي-ښکارنده وویله او ورسره د نیوټن د نظریاتو سپیڅلتوب ته د پای ټکی کېښودل شوی. څه نورې توندې هڅې هم وشوې خو بالاخره له لږ دوه زړه توب وروسته له ناچارۍ بریښنا د تغیر نه منونکو عناصرو irreducible elements لیست ته ورعلاوه شوه.

دا ظاهرا ساده ګام مالومیږي خو په حقیقت کې د زیات ارزښت لرونکی دی. د نیوټن نظریات ساده او له مخې یې هره مسئله حل شوې مالومېده. د نیوټن نظریاتو له مخې د یو جسم کمیت د همدې جسم د مادې له مقدار څخه عبارت ؤ. قوه له حرکت څخه مالومېدای شوه او نور و نور. په ورته توګه خلګو فرض کړې وه چې ګواکې دوئ د طبیعت په اړه هرڅه تشریح کولی شوای خو د دوئ تصور هغه وخت ناسم ثابت شو چې دوئ له بریښنا سره مخ شول. د بریښنا د فطرت و

ماهیت په اړه هیڅوک په هیڅ هم نه پوهېدل. سره له دې چې زیاتې هڅې وشوې خو د بریښنا په اړه مالومات یوازې تر دې کچې ول چې خلك پوهېدل له بریښنا څخه د اندازې الات اغېزمن کېږي او بس. اوس پوهېږو چې د دې ارزښت څومره زیات دی. مطلب دا ؤ چې ساینس د یو داسې څه شتون منلی ؤ چې د ریاضیکي جوړښت ور هاوخوا یې په اړه هیڅ مالومات هم نه ول.

راوروسته نورې داسې ښکارندې هم رامخې ته شوې چې ساینسي مخامختیا ورسره همداسې وشوه او ساینس ومنله چې داسې زیاتې ښکارندې شته چې موږ یې د حقیقت و فطرت په اړه له ریاضیکي جوړښت پرته بل هیڅ هم نه شو حاصلولی خو بیا هم د ساینسي- نظریاتو په جوړلو کې د دې ښکارندو رول همدومره دی لکه د نورو برسیرنو هغو. د فزیك په اړه اوس په ښکاره ویل کېږي چې ضرور نه ده د شیانو او ښکارندو حقیقت و فطرت دې پیدا او مالوم شي بلکې دا هم بسنه کوي چې یوازې ریاضیکي اړخ دې مطالعه او وپلټل شي. اوس خو دا هم منله شوې ده چې ان د نیوټن ښکارندو په اړه هم زموږ پوهه یوازې تر همدې بریده وه او بس. پخوا چې به د ځینو ښکارندو او شیانو په اړه د هراړخیزو مالوماتو د شتون تصور کېدی، ان همدا تصور هم محض یوه تېروتنه (Illusion) وه. د پروفیسر اډنګټن په وینا ریاضیکي جوړښت هغه یوازېني مالومات دي چې د شیانو او ښکارندو په اړه یې طبیعي علوم راکولی شي.

"که د طبیعت جمالیاتي، اخلاقي او روحاني اړخونه یو ځل یوې خواته کړو او د طبیعت پر نورو ځانګړتیاؤ څېړنه پیل کړو، مالومه به شي چې زیاتې نورې ځانګړتیاوې شته لکه د مادې کمیت، جوهر،

اصليت، سترتوب، وخت او نور چې په فزيك او طبعياتو پسې اړه لري خو موږ يې په اړه زيات او ګڼلي مالومات نه شو خپلولی. د دې خبرو په اړه دقيق مالومات پيدا کول د غيرمادي شيونو د مطالعې په څېر يو ستونزمن کار شوی دی. ځکه زموږ دماغ کې د دې ځانګړتياؤ په اړه اصلي تصوير نه بلکې د دماغ خاکو کې مازې يو تصور پيدا کيږي. په بله وينا، فزيك نه شي کولی چې د طبيعت د ورته ځانګړتياؤ هو-بهو اصليت و تصوير موږ ته راکړای شي. فزيك د همدې او ورته ځانګړتياؤ مخامخ او ژوره څېړنه نه بلکې الاتي مطالعه ده. مانا دا چې موږ يواځې او يواځې د ورته ځانګړتياؤ ځينې محسوسې اغېزې له بهر څخه وينو، محسوسوو او شمېرو. د ورته مطالعې پر مټ د کائيناتو ځينې جريانات بيانولی شو خو د خصوصياتو اصليت نه شو برملا کولی. د ځانګړتياؤ د سطحي مطالعې او د همدې ځانګړتياؤ د اصليت تر منځ اړيکه هماغه د تليفون شمېرې او شخص ترمنځ اړيکه ده او بس.

دا خورا ارزښت لرونکی پرمختګ دی چې ساينس يواځې د اډانې په اړه سطحي مالومات وړاندې کولی شي او د شيانو او حقيقتونو د ماهيت برملا کول يې د وس نه وتلې خبره ده. اوس هيڅوك نه شي ويلی چې زموږ جمالياتي تصور، احساسات او له الله سره اړيکه کوم بهرنی اړخ نه لري. شونې ده چې ورته کوم څه شتون ولري. له دې ځايه ده چې زموږ مذهبي او جمالياتي احساسات اوس محض دوکه کوونکې ښکارندې نه دي لکه پخوا چې فرض شوې وې بلکې د

ساینس په اوسمهالې نړۍ کې مذهبي عارفینو ته له حقیقت څخه د ګرځېدونکو او وهم پالو په نظر نه شي کتل کېدای.۳۱"

د ساینټیفیک فلاسفه ؤ ورته تشریحات اوس خورا زیات دي. مارټن وایټ په خپل کتاب the age of the analysis کې لیکي چې په شلمه پېړۍ کې د فلسفي ذهن لورنکو فیلسوفانو له خوا یو نوی مذهبي جنګ (جهاد) پیل شو چې موخه یې د مذهب حق ثابتول ؤ. د دې ساینسپوهانو یو څو مخکښ یې وایټ هېډ، ایډنګټن او جیمز جینز دي. څو خبرې به ترې نقل کړم:

ښاغلی وایټ هېډ (۱۸۶۱-۱۹۴۷) چې د فلسفې او ریاضي له وتلیو انګریز پوهانو څخه دی، وایي چې نوي ساینسي پرمختګونه څرګندوي چې:

"طبیعت/فطرت بې روحه ماده نه بلکې ژوندی دی[۳۲]."

مشهور انګریز ستورپېژاندی، ارتهراډینګټن (۱۸۸۲-۱۹۴۴) د خپلو څېړنو یوه پایله داسې کاږي:

"د کائیناتو کړنې و ځانګړتیاوې ذهني سرچینه لري[۳۳]."

د ریاضیکي فزیک بل مشهور انګلیسي- عالم ښاغلی جیمزجینز (۱۸۷۷-۱۹۴۶) د نوي څېړنو تعبیر په داسې ډول کوي:

"دا د فکر و تعقل کائینات دي[۳۴]."

---

۳۱ The limitations of science, pp. ۱۳۸-٤۲
۳۲ Nature is alive.
۳۳ The stuff of the world is mind-stuff
۳٤ The universe is universe of thought.

دا د خورا ذهينو ساينسپوهانو نظريات ول. د ټولـو خلاصـه د ډلیـو این سولیون په لاندې خبرو کې نغښتې ده:

"*د کائیناتو وروستی ماهیت ذهني دی*.[٣٥]"

دا چې د کائیناتو وروستی ماهیت و حقیقت ذهن دی که مـاده؟ دا په فلسفي الفاظو کې هغه پوښـتنه ده چـې ایـا کائینـات د محـض ذاتي عمل په پایله کې پخپل سرر رامینځته شوې یوه تصادفي پېښه ده او که یوه غیر مادي هستي شته چـې د ارادې لـه مخـې یـې کائینـات تخلیـق شوي دي. د ماشین په اړه هم عین پوښـتنه کېـدای شي چـې ایـا دا پـه لومړیمو کې د تیلو او اوسپنې یوه مرکب چې پـه اتومـات او خپلسري ډول د تصادف په پایله کې سره یو ځای او ماشین ترې جوړ شو او که برعکس د ماشین ډیزاین، جوړښت او سمبالېدل د کوم انجنیـر د ذهـن پایله ده. په بله وینا د ماشین تـر پیدایښـت لـه مخـه یـو شـعوري ذهـن موجود ؤ چې له مادې پرته یې ډیزاین جوړ او وروسـته پـه پـوره اراده جوړ او بیا سمبال کړ.

د هغوئ ترمنځ هم اخـتلاف ممکـن دی چـې د کائینـاتو وروسـتی مهایت و حقیقت ذهن بولی. ښه بېلگه یې مذهب مننـونکي دي. دوئ ټول د رب شتون مني خو هره ډله خپل بېل تصور لري چې د نـورو لـه تصور سره فرق کوي. خو دا چې د علمي څېړنو په پایلـه کـې دا خـبره څرگنده شوې ده چې د کائیناتو وروستی ماهیـت مـاده نـه شي کېـدای بلکې ارومرو به ذهن وي، دا پرمختگ د الحاد کلـك رد او ورسره پـه همماله توکه، د دین ملاتړ کوي.

---

[٣٥] The ultimate nature of the universe is mental. (p.١٤٥)

ساینس د یو خورا لوی بدلون په ترڅ کې د دین له انکار او الحاد له ملاتړ څخه اوس بیرته شاته تللی او د دین ملاتړ خو د الحاد رد یې کړی دی. د ښاغلي جې ډبلیو این سولیون په اند "*د اوسمهالي ساینس تر ټولو لوی پرمختګ او بدلون دا نه دی چې ګواکې اوس په تمدني پرمختګ لپاره لا زیاته لار او اسباب برابرېږي بلکې دا دی چې د ساینس مابعدالطبیعاتي بنسټونو په پوره توګه تغیر کړی دی.*"[۳۶]

د انګلستان وتلی ریاضیپوه او ستورپېژاندی ښالی سرجیمز جینز په خپل کتاب (the mysterious universe) کې د همدې نظر خورا ښکلې تشریح کړې ده. په یاد کتاب کې لیکوال د خالص ساینسي-بحث و استدلال په اوږدو کې دې پایلې ته رسېږي چې:

"*معاصر فزیک دا نه شي منلی چې کائینات دې په مادي توګه تشریح شي. زما په اند د دې لامل دا دی چې نور نو د کائیناتو په اړه یواځې ذهني تصور صدق کولی شي او بس.*"[۳۷]

دی وړاندې وایي: "*که کائینات د فکر و تعقل کائینات وي، پیدایښت یې هم باید شعوري او ذهني شوی وي.*" *(۱۳۳-۳۴ پاڼه)*

دی وایي چې د برقي موجونو مادي تشریح انساني تخیل لپاره د درک وړ خبره نه ده. ځکه ویل کېږي چې دا موجونه یواځې د شونتیا په کچه کې دي. په بله وینا، اوس یې شتون فرض شوی دی خو دا هم شونې ده چې ګردسره مادي شتون ونه لري. د ورته لاملونو په پایله کې جیمز جینز وایي چې د کائیناتو اصلیت ماده نه بلکې تصور دی. خو

---

[۳۶] The limitations of science, p. ۱۳۸-۵۰

[۳۷] The mysterious universe (۱۹٤۸) p. ۱۲۳

دا تصور چیرې دی؟ په دې اړه جینز وایي چې دا تصور د یو ریاضی د یو ستر مفکر دماغ کې شته ځکه د کائیناتو تصور چې باید زموږ ذهن کې موجود شي، سراسر یوه ریاضیکي اډانه ده. *"له دې ځایه ابسي چې د کائیناتو جوړونکی به خورا ستر ریاضي پوه وي."*

اوس ویلی شو چې د پوهې سیند په را وروستو څو کلونو کې یو نوی لوری خپل کړی دی. دیرش کاله مخکې د کائیناتو ماشیني تصور موجود ؤ، له مخې یې موږ فکر کاوه چې کائینات د اتومونو یوه داسې بې ترتیبه ټولګه ده چې په اتفاقي توګه سره یوځای شوي دي. د اتومونه دا ټولګه تر لاشعوره ځواکونو لاندې په یوه بې مانا رقص او ګډا مشغوله ده او کله چې دا ګډا ختمه شي، کائینات به هم مړه او بې مانا شي. عام تصور دا ؤ چې دا هرڅه په ناڅاپي توګه موجود شوي او بیا د دې لویو کائیناتو کوم کونج کې ژوند او شعور هم پخپل سر منځته راغلی دی. خو نن ورځ د یو لړ ځواکمنو دلایلو له مخې طبیعي علوم دې پایلې ته رسېدلې دي چې د علم سیند د یوې غیرماشیني نړۍ لور ته روان دی او دا چې کائینات خورا ستر ماشین ته دومره نه دي ورته څومره چې یو ستر خیال و فکر ته ورته دی. ذهن په ناڅاپي توګه کائیناتو ته نه دی ننوتلی بلکې اوس موږ دې پایلې ته مخ په رسېدو یې چې ذهن د مادي کائیناتو د قلمرو خالق او حکمران ومنو. څرګنده ده چې له ذهن څخه موخه زما و ستا ذهن نه بلکې یو داسې ستر ذهن دی چې د مادې له اتومونو بیا زموږ تر دماغو یې هرڅه پیدا کړي دي او دا هرڅه ورسره د خیال په توګه مخکې له مخکې موجود ول. د نوي علم او پرمختګونو له امله پوهېږو چې د کائیناتو په اړه زموږ مخکینی تصور د تلوارې کار ؤ او باید له سره پرې کتنه وشي. اوس پوهېږو چې

کائينات پخپله د يو ډيزاين کوونکي او سمبالونکي ځواك پر شتون شهادت ورکوي چې زموږ له شخصي ذهن سره به ورته وي. البته ورته والی به په جذباتو او احساساتو کې نه وي. دا ځواك بايد رياضيکي دماغ ځانګړتيا ولري او زموږ ذهن سره يې ورته والی هم په همدې تکي کې نغښتی دی.[۳۸]"

له علمي پلوه د ساينس په دريځ کې يو سلو اتيا درجې بدلون راغلی دی خو له دې سره-سره دا هم حقيقت دی چې د ملحدينو او دين نه منونکو د ماغ کې هيڅ راز بدلون نه دی راغلی. دوئ اوس هم لګيا دي او د خپل دريځ په ملاتړ کې رنګارنګ دلايل تراشي. د دوئ دلايل علمي اساس نه بلکې په زيات تاسف! يواځې تعصبي اړخ لري. انسان چې يو ځل کوم ځانګړی نظر خپل کړي او څه مهال يې له ځان سره وساتي، خورا ورته ستونزمنه وي چې بيرته يې بدل او نوی کړی. د همدې پرته له دليله صحيح فرض شويو نظرياتو له امله ډېری مهال د پوهې خاوندانو ته دليل وړاندې کېږي، سره له دې چې خبره ورته په ثبوت رسېږي خو دوئ بيا هم ترې سترګې پټوي او ردوي يې. د همدې تعصب له امله نن څخه څلور سوه کاله مخکې ايټالوي پوهانو د ارسطو د شړيدلو نظرياتو پر ځای د ګاليله نظرياتو منلو ته زړه نه کړ ښه او رد يې کړې. دوئ پخپلو سترګو وليدل چې ليننك برج نه لوېدونکی توپ د ګاليله نظر ثابتوي خو بيا هم تعصب اجازه ور نه کړه چې د پېړيو پېړو زړو نظرياتو سپېڅلتوب تر پوښتنې لاندې راولي. همدغه تعصب ؤ چې له مخې يې په نولسمه پېړۍ کې د ماکس پلانك نظريات رد شول. ماکس پلانك په نولسمه پېړۍ کې د بريښنا فزيکي

---

[۳۸] The mysterious universe, pp. ۱۳٦-۱۳۸

تشریح وکړه. تشریح د نیوټن تېروتنه ثابتوله. سره له دې چې نن ورځ د پلانک نظریه چې ورته د کوانتم تیورۍ ویله کېږي، د فزیک له اساساتو څخه یوه ده، خو هغه مهال ساینسپوهانو له دې امله رد کړې وه چې له مخې یې ګواکې د نیوټن خبرې ناسمې ثابتېدې.

ځینې خلک فکر کوي چې ساینسپوهان تعصب نه کوي بلکې تعصب یواځې د کم علمو او په اصطلاح امیانو کار دی. دا ډول نظر له حقیقت سره هیڅ اړخ نه لګوي. د ډاکټر هیلیز (A.V. Hills) نظر به وړاندې کړم:

"زه به د دې دعوې وروستی کوونکی یم چې ګواکې ساینسپوهان د نورو کسانو په پرتله لږ تعصب کوي."[۳۹]

په داسې نړۍ کې چې تعصب پکې واکمني لري، دا هیله به بېځایه وي چې خلګ دې په اتومات ډول هغه تصورات خپل کړي چې په علمي توګه ثابت شوي وي. تاریخ د دې څرګندوی دی چې انسان ډېری وخت عقل پسې نه بلکې جذباتو پسې تللی دی. سره له دې چې په علمي او منطقي توګه خو دا خبره باوري ده چې د احساساتو په پرتله عقل لوړ مقام لري خو په عمل کې لیدل کېږي چې عقل د جذباتو او احساساتو په خدمت کې رول لوبولی دی. ډېر کم داسې پېښ شوي چې عقل دې جذبات په کابو کې ساتلي وي. عقل تل د جذباتو ملاتړ لپاره دلایل تراشلي دي او هڅه یې کړې ده چې جذباتي هڅې منطقي او پرځای وي. د یوې رواني اړتیا په توګه انسان تل خپل احساسات او جذبات سپېڅلي او پر ځای شمېرلي چې له امله یې ځینې کره حقایقو

---

[۳۹] Faith for modern man, p. ۱۰۹......... Quoted by A,N. Gilkes

ته هم شا اړولې او انکار یې خپل کړی دی. یاد ساتئ چې زموږ معامله له کوم ماشین سره نه ده چې د سویچ په کیکاږلو به اورومرو ورته سپارل شوی کار اجراء کوي بلکې زموږ مخاطب انسان دی. انسان هغه وخت خبره مني چې دی یې پخپله منلو ته غاړه کېږدي. که چیرې انسان ونه غواړي چې یوه خبره ومني، د دلیل کره توب نه شي کولی پرې اغېز وکړي. په بله وینا دلیل نه شي کېدای چې د برقي سویچ دنده اجراء کړي. دا د بشر د تاریخ تر ټولو لویه تراژیدي ده چې انسان د دلیل ویلو له خپل ټول ظرفیت سره-سره بیا هم د دلیل معیار ته نه بلکې یوازې خپلو جذباتو، نظریاتو او عقیدو ته پام کوي.

ساینس په انسان ونه پوهېد

وروسته له زیاتو څېړنو، معاصر پوهان دې پایلې ته رسېدلې چې د بې روحه مادې په اړه د بشر څېړنې زیاتې بریالی دي خو په پرتله یې د انسان د ژوند و ماهیت په اړه د بشر څېړنې نیمګړې او په نیمه لاره کې پاتې دي. د مادي نړۍ او ژوند په اړه پوهه یو بل نه زیات توپیر لـري. که له یوې خوا مادي نړۍ تر یـو لـړ ټـاکلو قوانیـو لانـدې یـو نواخـت فعالیت تر سره کوي خو بل پلو د ژونـد پدیـدې او مظـاهر ګـواکې یـو داسې جادویي ځنګل ته ورته دي چې ونې یې په مسلسـل ډول خپـل ځای او رنګ بدلوي. د مادي مظاهرو خلاف، نه شو کولی چې د ژوند مظاهر هم د جبرو مقابلې د معادلو پر مټ بیان او تعبیر کړو. سره له دې چې د مادې په اړه زموږ پوهه لا هم د وصفي پوهې تر کچې محـدوده ده. وصفي پوهه د ساینس یوه کمزورې برخه ده ځکه وصفي پوهه نـه شي کولی چې د حقایقو له اصلي ماهیت و اصلیت څخـه پـرده پورتـه کړي بلکې ځینې ظاهري ځانګړتیـاوې یـې بیـانوي لکـه وزن، مکـاني ابعاد او نور. د همدې علـم پـه برکـت بشرـ اوس توانېـدلی دی چـې د راتلونکې پېښو په اړه وړاندوینه وکړي او کله ناکله خو یې دقیقه نیټه هم مالومه کړي. د مادې د ترکیب او ځانګړتیاؤ په اړه د بشر پـوهې زیـات کار کړی دی. اوس بشر کولی شي چې له ځان پرته، د ځمکې پر سر د بل هر بې روحه جریان په هکله مالومات پیدا کړای شي. په ټولیزه توګه د حیوانـاتو پـه اړه او پـه ځـانګړې توګـه د انسـان پـه اړه پـوهې زیـات پرمختګ نه دی کړی بلکې لا هم د وصفي پوهې تر کچې محدوده ده

او دا په داسې حال کې چې د ژوندیو موجوداتو اصلي حقیقت مطالعه محض وصفي پوهې ته اړتیا نه لري بلکې تر غیر وصفي بریده باید خبره مخکې لاړه شي.

نوبل جایزه ګټونکی ډاکټر الکس کېرل په دې اړه په زړه پورې خبرې کړې دي. د نیویارک په راکي فیلر انستیتوت کې د ده بیولوژیکي څېړنو خورا زیات شهرت ترلاسه کړ. د انسان په اړه دی پخپل کتاب ناپېژاندی انسان کې په تفصیل ګړېدلی دی. یو ځای کې لیکي:

'انسان یو خورا پېچلي او ویش نه منونکی کُل دی. هیڅ شی هم په اسانۍ د ده استازیتوب نه شي کولی. هیڅ داسې طریقه نه شته چې له مخې دې د انسان د اجزاؤ او بهرنۍ نړۍ سره د ده د پوره ذات اړیکې وفهمولې شي. د ځان په اړه د څېړنې په پار موږ یو زیات شمیر فني مهارتونو ته اړ کېږو او باید له ډېرو علومو څخه کار واخلو. طبیعي ده چې دا ټول علوم هیڅ وخت هم تر مطالعې لاندې شي په اړه یو ډول پایله نه شي وړاندې کولی. د بېلابېلو لارو-چارو استمال کولی شي چې د انسان ځیني اړخونه را ببل کړي. خو که را ببل شوي اړخونه او موارد بیرته سره یوځای شي، د اصلي ماهیت سره به په هیڅ توګه انډول نه وي بلکې تر شا به داسې څه بیا هم پاتي وي چې ارزښت یې خورا زیات وي او سترګې به نه شي ترې پټیدای. اناتومي، کیمیا، فزیولوژي، اروا پوهنه، پیداګوژي، تاریخ، ټولنپوهنه، سیاسي اقتصاد او نور خپله موضوع (انسان) په پوره مانا نه شي احاطه کولی. حقیقت دا دی چې د کوم انسان په اړه چې ماهرین مالومات لري، هغه له آر انسان څخه خورا زیات توپیر لري. د انسان په اړه مالومات هراړخیز نه دي بلکې د

یو لړ داسې مفروضو ټولګه ده چې هره مفروضه څو نورې مفروضې له ځان سره لري چې د بیلابیلو علومو پرمټ وړاندې شوې دي.

انسان په همهاله توګه یو لاش دی چې جسدپوهان یې د اندامونو په څېړنې ستړي دي، همدارنګه شعور هم دی چې ارواپوهان یې په شننه کې ښکېل دي؛ ورسره همهال د ده بدن او روح کې د ده ځانګړې شخصیت هم پټ دی. هغه یوه کیماوي ماده هم ده چې ور څخه نسجونه او عضلې جوړې شوې دي. انسان حجرو او تغذیاتی مایعاتو یوه حیرانوونکې ټولګه ده چې ډاکتران او پوهان یې د جسمانې قوانینو په مطالعه بوخت دي. انسان د نسجونو او شعور یو مرکب دی چې د سلامت او ښه والي لپاره یې روغتیاپالان او د ژوند ماهرین هڅه کوي چې د عمر په اوږدو کې یې روغتیایې حالت په تر ټولو ښه حالت کې پاته شي. انسانان یو داسې ماشین ته ورته دی چې د روغ پاته کیدو او سالم کار کولو لپاره باید تل پروګرام شی. خو له دی هر څه سره سره انسان یو شاعر یو اتل او یو ولي هم کیدای شی هغه یواځې په بې کچې توګه پیچلی جوړښت نه دی چې ساینس پوهان او د فن ماهرین یې په څیړنو کی له ستونزو سره مخ دی بلکې انسان د هیلو غوښتنو او قیاساتو او احساساتو مرکز هم دی. پرته له شکه انسان د خپل حقیقت معلومولو لپاره خورا زیاتې هڅې کړې دی سره له دی چې له پخوا را هیسی د ساینس پوهانو شاعرانو او فلسفه پوهانو د مشاهداتو او څیړنو یو ستر غونډ په دی اړه موجود دی، خو بیا هم انسان د خپل ذات په یو کم شمیر اړخونو خبر شوی دی. په ټولیزه توه موږ د انسان په کلی حیثیت نه یو خبر بلکې انسان مو برخې برخې کړی دی او دا برخې هم زموږ د خپلو طریقو پایله ده. په لنډه توګه ویلی شو چې موږ هر یو، یو

خیالي جسد یو چې په منځ کې مو یو نامالوم حقیقت پټ ساتل شوی ده.

په حقیقت کې موږ د انسان په اړه خورا کم مالومات لرو. هغه څوک چې د انسان د جوړښت څېړنې کوی له داسې پوښتنو سره مخ دی چې ورته ځواب نه شي پیداکولی. زموږ د جسدونو د داخلي نړۍ خورا پراخې برخې تر اوسه هم تیاره او نا مالومی دی: د حجرو پیچلې او عرضي جوړښتونه په څه ډول د کیماوي موادو او مالیکولونو څخه جوړ شوي دي، د تخمې داخل کې جینونه په څه ډول د پیداکیدونکي فرد د ځانګړتیاوو فیصله کوي، د اعضاوو او نسجونو داخل کې حجرې یو ډول ټولنیز شتون لرې او لکه د میږیانو او شاتو مچیو په څیر پوهیږي چې په ټولنه کې د دوئ ځانکړې دندې څه شی دې. دوئ ته دا دندې چا وروښودلې او پروګرام یې چا وکړ. د انسان داخلي جوړښت په یو وخت کې هم ساده او هم خورا پیچلی دی. زموږ د وخت، فعالیاتي وخت او نفسیاتي وخت نوعیت څه شی دی؟ په دې پوهیږو چې موږ له نسجونو، عضلو، تغذیاتي مایعاتو او شعور څخه جوړ شوي یو خو د شعور او دماغ تر منځ اړیکې تر اوسه هم یو ډول راز دی چې څوک پرې نه پوهیږی. موږ د عصبی حجرو د کړنو پر څرنګوالی لا هم پوره پوره نه پوهیږو: زموږ ارادي ځواک تر کومه زموږ جسماني نظام کې بدلونونه را وستلای شي، تر کومه بریده دماغ له عضلو څخه اغیزمن کیدای شي، جسماني او دماغي ځانکړتیاوې د وراثت په توګه هر کس ته رسیږي خو اب و هوا اخلاقی تربیې او د انسان کړنې تر کومه بریده کولای شي چې د انسان پر یادو وراثتي ځانکړتیاوو اغیز وکړای شي؟

موږ په دې هم نه پوهیږو چې د اسکلیټ، عضلو، غړیو، دماغ او رواني حالاتو تر منځ کوم ډول اړیکې شتون لري. موږ په دې هم نه پوهیږو چې د دماغي توازن او ناروغیو د مخنیوي د اتومات سیستم لاملونه څه شی دي. په دې هم نه یو خبر چې د اخلاقي احساس، د پریکړې ځواک او جرات د پراختیا لپاره له کومو لارو چارو کار واخیستل شي. د ذهني، اخلاقی او عبادتي کړنو ارزښت په څه کې دی. د مذهبي احساس اړتیا څه شي ده او نور. پرته له شکه چې ځینې دماغی کړنې د خوشحالي یا تکلیف، کامیابي او یا ناکامي په پایله کې را منځ ته شوې وي. خو په مصنوعي توګه په یو فرد کې کوم اسباب باید استعمال شي چې خوشحالي و زیږوي. تر اوسه موږ نه پوهیږو چې د انسان د تمدني پرمختګ لپاره کوم ډول چاپېریال مناسب دی. ایا دا شونې ده چې زموږ له فعالیاتي او روحانی جوړښت څخه تکلیفونه او اندیښنې په پوره توګه له منځه لاړې شي. د شته تمدن او پرمختګ په رڼا کې موږ څنګه کولای شو چې انسان له زوال منونکي حالت څخه بچ کړای شو. خورا زیاتې نورې پوښتنې هم شته چې تر دمګړی ورته هیڅ ډول ځواب نه لرو. دا څرګنده ده چې د انسان په اړه ټول علوم بې وسه شوي دی او دا چې زموږ د ذات په اړه پوهه لا تر اوسه په خوار ابتدایی پړاو کې ده."[٤٠]

له دی اقتباس څخه په خورا ښه توګه څرګندیږی چې انسان د خپل علم او پرمختګ په اوږدو کې لا تر اوسه هم د ځان په اړه په څه نه پوهیږي. د انسان د وجود د مادي برخې په اړه موږ خورا زیات مالومات لرو خو د ده د مادي وجود د کنټرولوونکې برخی په اړه هیڅ

---

[٤٠] Man the an unknown, pp.١٦-١٩ انسان نا پیژانده

مالومات هم نه لرو. همدا لامل دی چې ژوند لا تر اوسه زموږ لپاره یو ډول راز دی او تر څو چې دا راز سپړل شوی نه وي، موږ د ژوند د اصلي جوړښت او څرنګوالي په اړه مناسب ګام نه شو پورته کولی. د نامالوم انسان د مالومولو لپاره د الکس کیرل کتاب یوه ساینسي ـ هڅه ده. ورته هڅې په خورا پراخه کچه د نړۍ سراسر جریان لري خو له بده مرغه پایله یې له صفر څخه کله هم نه ده پورته شوې.

ننی انسان د اتوم زره ویشلای شي، په قطبي سیمو کې ودانۍ جوړولای او د ژوند زمینه مساعدولی شي، دی د خلا تر لیرې لیرې سیارو سفر کولای شي او زرګونه نور داسې کارونه دي چې ظاهرا خورا ستونزمن او پیچلي دی خو انسان یې په کولو بریالی شوی دی او د خپلې خوښې مطابق یې په اړه اجراآت کولای شي. دې پرمختګونو ته په پام، انسان باید د خپل ذات په اړه هم په ډیر څه خبر وای. خو انسان د مادي کایناتو په اړه مالومات تر لاسه کړي او د ځان په اړه لا تر اوسه هم په هیڅ نه پوهیږي.

انسان له پروتوپلازم څخه جوړ شوی دی او د بیلیونونو حجرو یوه حیرانوونکې ټولګه ده. پوښتنه داده چې پروتوپلازم څه شی دی؟ دا ده بې روحه شیانو یواځینی مرکب دی چې د روح خپلولو هیښوونکې وړتیا لري. پروتوپلازم هم یو ډول فزیکي جوړښت دی چې پرې ټول مادي قوانین د تطبیق وړ دي. دا خورا هیښوونکې خبره ده چې ولې په دې جوړښت کې روح ځای خپلولای شي. موږ د مادي نړۍ په اړه خورا زیات مالومات لرو خو د پروتوپلازم د فزیکي جوړښت په اړه زموږ مالومات له هیڅ سره برابر دي.

ټول هغه شیان چې موږ یې په سترګو لیدلی شو، د ځینې نورو اجزاوو مرکب دی. که دا ټولې اجزاوې، ماده او لازم وسایل موجود شي؛ موږ کولای شو چې په مرسته یې دا ټول مرکبات پیدا او له منځه یوسو. له همدی ځایه ده چې آلمانی فلسفه پوه، کانت په ۱۷۵۵ کې وویل چې ماده په لاس را کړی او زه به تاسو ته دا در وښییم چې له دې مادې څخه نړۍ څنګه را منځ ته کیږی. هایکل هم ورته دعوه وکړه، وې ویل چې که اوبه، کیمیاوی اجزا او وخت را ته برابر شي، زه به ترې انسان جوړ کړای شم.

مثلاً د اوبو په اړه موږ پوهیږو چې یو مالیکول اوبه به له یو اتوم اکسیجن او دوه اتومه هایدروجن څخه جوړې شوې وي. موږ کولای شو چې دا عناصر په همدې تناسب سره یو ځای او اوبه ترې جوړې کړو او یا د اوبو مالیکولونه تجزیه او بیرته ترې اکسیجن او هایدروجن ازاد کړو. خو د انسان په اړه خبره بالکل سرچپه ده. ساینس موندلې چې پروتوپلازم له کومو اجزاوو څخه ترکیب شوی دی، ساینس د همدې ترکیب په ځانګړی تناسب هم خبر دی خو بیا هم انسان نه شی کولای چې همدغه اجزا د همدی ځانګړی ترکیب له مخی سره یو ځای او ژوند تری را منځ ته کړی. د پروتوپلازم د اجزاوو ترکیبی تناسب څرګند دی د همدی تناسب له مخی یې اجزاوې هم سره یو ځای کیدای شی خو په پایله کې یې چې کوم پروتوپلازم جوړیږي، هغه به د روح لرونکی نه وي. په بله وینا موږ کولای شو چې د ځانګړي ترکیب له مخې اجزاوې سره یوځای او ورڅخه کیمیاوي مرکبات جوړ کړای شو. خو د پروتوپلازم په اړه زموږ د کار حاصل بې

نتیجې کیږي. ګواکې موږ په مادي شیانو کې تصرف کولی او مادي پیښې را منځ ته کولای شو، خو د انسان په اړه دا کارونه شوني نه دي.

موږ باید په دې اعتراف وکړو چې د انسان په اړه دا زموږ لومړنۍ کمزوري ده. تر دې هم د انسان په اړه زموږ بله لویه کمزوریی دا ده چې زموږ ټوله طبیعیاتي مطالعه د انسان د مړې برخې په اړه ده خو موږ د دې وړ نه یو چې د ژوندي انسان په اړه مطالعه وکړو. د پروتوپلازم تشکیلوونکې اجزاوې ساینس مالومې کړې دي، ساینس د دې اجزاوو ځانګړی تناسب هم مالوم کړی دی خو ساینس دا نه ده مالومه کړې چې په پروتوپلازم کې کوم ځانګړی ترکیب دی چې له مخې یې پروتوپلازم ژوندی(ذیروح) کیدلای او که دا ترتیب له منځه لاړ شي ذیروح پروتوپلازم بیرته په غیر ذیروح پروتوپلازم بدلیدلای شي. ګواکې په پروتوپلازم کې همداسې یو ځانګړی ترتیب موجود دی چې له مخې په پروتوپلازم کې ژوند را منځ ته کیدلای شي. خو ستونزه دا ده، چې موږ نه شو کولای دا ځانګړی ترتیب مطالعه او تشخیص کړای شو ځکه د همدې ځانګړي ترتیب د مطالعې لپاره باید د پروتوپلازم کیمیاوي ترکیب تجزیه کړو خو کله چې دا کیمیاوی ترکیب تجزیه شي له پروتوپلازم څخه ژوند وار د مخه لا رخصت شوی وي. پایله دا ده چې کله هم د پروتوپلازم کیمیاوي تجزیه کیږي دا هماغه وخت وي چې پروتوپلازم له روح سره مخه ښه کوي. داسې کله هم نه دي شوي چې له یوی خوا دې کیمیاوي تجزیه شوې وي او له بلې خوا دې په پروتوپلازم کې ژوند لا هم موجود وي. تر څو چې داسې و نه شي، یانې د روح په شتون کې پروتوپلازم تجزیه نه شي، تر هغې د ژوند د حقیقت په مالومولو کې به ساینس د تل لپاره په تیاره کې پاته شي.

خو زموږ ستونزه په همدې ځای پای ته نه رسیږي، بلکې له دې څخه هم لوییږي. فرض کړئ چې یو کس غواړي د انسانیت حقیقت مالوم کړي او انسان ته ووایي چې د ژوند قانون څه شی دي. د همدې موخې لپاره هغه باید انساني ټولنه تر مطالعې لاندې ونیسی. وروسته له زیاتې څیړنې او مطالعی دی دې پایلې ته رسیږی چې ټولنه خو د انسانانو ټولګه ده تر څو چې د فرد په اړه مطالعه و نه کړو، د ټولنې په اړه زموږ مطالعه بې ګټې ده. دی مجبوریږي چې ټولنه پرېږدي او د انسان مطالعه پیل کړي. په دې پار، تر ټولو لومړی متوجه کیږي چې باید اروا پوهنه مطالعه کړي، خو دی پوهیږي چې اروا پوهنه خورا زیاتې څانګې لري اود دې ټولو څانګو څیړنیزې پایلې یو له بل سره توپیر لري: د اروپوهنې د یوې څانګې دعوه دا ده چې د انسان د ټولو کړنو تر شا احساس د یو خوځنده فکتور په توګه لاس لري. د یوې بلې څانګې دعوه داده چې له بهرنی نړۍ سره د انسان تړاو د عمل او عکس العمل پر قانون ولاړ دی، ځینې برخې یې د انسان جنسي-غوښتنې د ده د ټولو کړنو محرك بولي. ځینې بیا دا وایې چې د بریالیتوب احساس او خپل آیډیل ته د رسیدلو جذبه د انسان اصلی متحرك ده. ځینې فکري مکتبونه شعور ته د اصل په سترګه ګوري او له مخې یې د انسان ټول شتون تشریح کوي. ځینې بیا دا وایي چې د عقل او ذهن په نوم هیڅ شی هم موجود نه دی، د انسان بیلابیل غړي تر یو مرکزي ځواك لاندې نه دي بلکې انسان چې د بدن هرې برخې ته زیاته پاملرنه وکړي، هغه به پرته له شکه چې ښه کیږي او پرمختګ به کوي. مثلا د همدې پاملرنې په پایله کې یو څوك په ښه رقاص بدلیږي او بل په یو وتلې متفکر.

د انسان په اړه د ارواپوهنې اختلاف دومره غټ دی چې له امله یې دا دعوه هم موجوده ده چې اروا‌پوهنه‌گرد سره علم نه دی. په بله وینا فیلسوف غواړي د ژوند قانون پیدا کړي. دا چې ساینسي پرمختګ ورته اسانتیاوې برابرې کړې دي، دی په دې اړه تر هرڅه لومړی د انسانانو ټولنیز ژوند ته مخه کوي او ژر پوهېږي چې ټولنیز ژوند د افرادو ټولګه ده. دی د خپلې مطالعې لپاره افراد تر مطالعې لاندې نیسي خو تر ټولو لومړی دی له دې پوښتنې سره مخ کېږي چې افراد له کوم اړخ او علم نه مطالعه کړي؟ بیا پیل له اروا‌پوهنې کوي. د اشخاصو اروا‌پوهنه دی دې پایلې ته رسوي چې باالاخره هیڅ پایله هم نه وي ځکه د انسانانو اروایي حالت یو بل نه دومره توپیر کوي چې د انسانانو ټولیز اروایي حالت سراسر د ګډوډۍ مجموعه کرځي. فیلسوف د انسان ساختماني جوړښت ته مخه کوي، په دې پار د بیولوژي پوهه تر لاسه کوي او د بدن ټول غړي د جوړښت او ساختمان له زاویې څېړي او مطالعه کوي یې. اوس دی پوهېږي چې انسان له حجرو جوړ دی. دی خوښېږي چې د یوې حجرې هر اړخیزه مطالعه دی پایلې ته رسولی شي. د حجرې په اړه مطالعه دي پوهوي چې حجره کې دننه محض کیمیاوي عملونه او تعاملونه شتون لري او بس. نو دی باید اوس د کیما او فزیک علم هم مطالعه کړي. د کیمیا فریک مطالعه دی پوهوي چې اصلا خو انسان او ټول کائینات له اتوم څخه جوړ دي. په دې توګه دی اړ کېږي چې هستوي ساینس ته مخه کړي. اوس چې هستوي ساینس هم مطالعه شوی دی، د ده پوهه دومره زیاته شوې ده چې له مخې یې دی پوهېږي چې هر اتوم له محدود الکتروني موجونو جوړ دی. په دې

توگه فيلسوف دې پايلې ته رسېږي چې انسان او دا ټول کائينات د ليوني او سرگردانه الکتروني ډانس او نڅا پرته بل څه نه دي!

گواکې دی په يو داسې نړۍ کې ورکيږي چې له ليدلو سره سره يې بيا هم نه شي ليدلای.

لوډ په دې اړه وايې: ماده يو غير حقيقي شی دی چې په لاس نه شي را تلای. دا د فاصلې او وخت يو څلور بعدي نړۍ، د برقي الکترونونو جال او يا د امکان يوه وريځ ده چې د محض ليدلو په مهال پناه کيږي. ډيری وختونه دا يو جامد جوړښت نه بلکې د ليدونکي کس د شعور امتداد وي.

د ژوند په اړه د مادي علومو د هڅو دا عبرتناک انجام د دې څرگندوی دی چې انسان نه شي کولای د ژوند د راز په اړه و پوهيږي. څنگه چې ناروغ نه شي کولای د ځان علاج وکړي او اړ کيږي چې ډاکتر ته مراجعه وکړي، په ورته توگه انسان د خپل ځان د فطرت په اړه بې وسه کيږي او له همدې ځايه اړ دی چې هغه ذات ته رجوع وکړي چې د ده موجود شکل يې جوړ کړی دی. څنگه چې الله جل جلاله انسان اکسيجن ته اړ کړی دی او بيا يې د ځمکې فضا له اکسيجن څخه ورته ډکه کړې ده، په ورته توگه انسان يې د ژوند د حقيقت موندلو ته هم محتاج کړی دی او د خپلو نبيانو په وسيله ورته د ژوند د حقيقت په اړه پوره مالومات را ليږلي دي.

اوسمهالی دين پېژندنه

جولين هيگزلي په دې باور دی چې انسان نه شي کولی محض په تشکيك کې واوسي بلکې يو نه يو ډول عقيده بايد ولري. *"يو نه يو ډول دين بايد موجود وي."*[٤١] يانې ان اوسمهال هم د دين موجوديت يو ضروري امر دی خو د ده په اند داسې يو دين بايد نه خو وحيه شوی وي او نه د کوم خدای عبادت ته څوك وبولي. ظاهراً د ده څرگندونې بې مانا ايېسي خو په حقيقت کې د دې خبرو تر شا لويه فلسفه پرته ده چې معاصر فکر يې خورا ژور اغېزمن کړی دی.

د ياد فکر لرونکو خلکو نظريات يو بل سره توپيرونه لري. په دې فکر کې ملحدين او حتا د دينپلوه کسان هم شامل دي. د دوئ ترمنځ يوه خبره مشترکه ده او هغه دا چې دوئ رسالت نه مني بلکې فکر کوي چې دين او کړنې يې د انساني فکر زېږنده دي. لارډ مارلي په دې اړه کاږي:

"د ساينس بل لوی کار به دا وي چې د انسانانو لپاره به دين جوړ کړي."[٤٢]

د همدې فکر لرونکی که کله هم د دين په اړه څه وايي، مطلب يې له همداسې يوه دين څخه وي. يانې د دين ټولمنلي تصور په اړه به نه غږېږي. دوئ فکر کوي چې دين يو ذهني هنر دی چې وحيې ته

---

[٤١] Hindustan Times, Oct. ١٩٦١
[٤٢] Science and Christian Belief, by C.A. Coulson (١٩٥٥) p.٨

هیڅ راز اړ نه دی. یو مفکر ځکه ویـلي چې د داسې یـو خوځښت موخه انسان ته د خدای حیثیت ورکول دي. له دې ځایـه ده چې دې نوي دین ته انسانیت (Humanism) ویل کیږي.

د ډاکټر الکس کېرل کتاب چې په لمړي ځل په ۱۹۳۵ کـې چاپ شو، د هیومنیزم پـه لـور یـوه هڅـه ده. سره لـه دې چې د ده کتاب د همدې فکر ټولو خلګو استازیتوب نـه شي کـولی خـو تـر د مګـړۍ د ساینسي پرمختګونو په رڼا کې د یـو سـاینس پـوه لـه خـوا پـه خـالص ساینسي ژبه په همدې اړه تر ټولو جامع کتاب دی.

د سـاینس او تکنـالوژۍ لـه بیسـاري پرمختـګ سره-سره انسـان لـه ستونزو او ننوګونو سره مخ

دی. دا چې ولې، په دې اړه اوسمهالی مفکرینو زیات غور کـړی دی. ځینې فکر کوي چې په مادي

علومو کې د پرمختګ په پرتله د حیاتیاتي علومو پرمختګ خـورا ورو دی او دا چې دویمه برخه کې باید تر پخوا پـه ځلونـو زیـات کـار او څېړنه وشي.

د نوبل جایزې ګټونکي ډاکتر الکس man the unknown کتاب په اصل کې د نه پېژندل شوي انسان د پېژندنې یوه هڅه ده. دی د خپل دې کتاب د انسان نوې جوړونه څېرکي په دې الفاظو پیلوي: *"سـاینس چې مادي نړۍ بدله کړې، انسان ته دا ځواک ورکولی شي چې خپـل ځان هم بدل کړای شي."*

وړاندې لیکي:

"بشر په خپل ټول تاریخ کې د لومړي ځل لپاره د خپل برخلیک ځښتن شوی دی. دا فرصت په لاس راغلی چې د مادي په څېر په خپل روح و جسم کې هم د اړتیا وړ بدلونونه راولو. پوهېږو چې د ماغي تنبلي ، بد اخلاقي او جرم کاري عموما میراثي ځانګړتیاوې نه دي؛ څنګه چې د نارغویو درملنه کوو، همداسې د یادو بدکڼو په علاج هم لاس پورې کولی شو."

ډاکټر الکس کېرل لا نور وړاندې ځي:

"مسلک او صنعت د ساینس ماهرینو څخه دومره نه شو اغېزمن لکه د مابعدالطبیعاتو له ناسمو انګېرنو څخه. موږ ته په کار ده چې د حقیقي شیانو او د زموږ د ذات د دویم اړخ تر منځ توپیرله ورک کړو. زموږ د ټولو مصیبتونو لامل د ګالیلو تولیدي نظریه یا genial idea غلط تعبیر دی. د همدې نظریې په اساس ګالیلو د شیانو د لومړنیو خواصو څخه چې له ابعادو او وزنونو څخه عبارت دي، دویمي خواص چې له رنګ، بوی، شکل او نورو سره اړه لري بیل شول. د لومړي ویشنې اندازه په اسانۍ کېږي خو د دویمي هغې نه کېږي. په بله وینا، کمیت له کیفیت څخه بیل شو. دې تېروتنې غیر معمولي پایلې و زېږولې. د انسان هغه ځانګړتیاوې چې اندازه یې نه کېږي له هغو نورو چې اندازه یې شونې ده، ډېرې مهمې وبللې شوې.

مثلاً د خیال و فکر شتون هغومره مهم دی لکه د وینې د طبیعي کیمیاوي توازن شتون. د کمي او کیفي شیانو تر منځ توپیر هله لا زیات شو چې ډېکارټ د جسم او روح توپیر وکړ. په کار ده چې د ثنویت Dualism فکر ته شا شي، د ماغ د مادي برخه و بلله شي، جسم او

روح توپیر ورک کړای شي او څومره چې د حرارت حرکیاتو قانون ته د ارزښت ورکړ شوی، همدومره ارزښت جذباتو ته هم ورکړ شي.

له یوې داسې نظریې خلاصون خورا ستونزمن دی چې پوره ۳۰۰ کاله یې د متمدنو خلکو پر ذهنونو راج کړی دی. خو که له دې مفکورې خلاص شو، خورا ژر به د هېښونکو پرمختګونو شاهدان شو: د مادي فوقیت به ختم شي، د ریاضیاتو، طبیعاتو او کیمیا په څېر د اخلاقي، جمالیاتي او مذهبي کړنو مطالعه به هم ارزښتناکه شي. له ډاکټرانو به پوښتنه وشي چې دوئ ولې یواځې جسمي ناروغی علاجوي، ولې دماغي او عصبي ناروغینو ته پام نه کوي. د ناروغیو ماهرین به د اعضاوو د خدماتو ترڅنګ د خلاط Humors خدمات هم وڅېړي او وبه ګوري چې پر نسجونو د دماغ او پر دماغ د نسجونو څه اغېز پرېوځي او داسې نور."[43]

د ډاکټر کېرل په اند د انسان د ټولو ستونزو لامل دا دی چې د علومو هرې برخې ډېر پرمختګ کړی خو چا چې دې پرمختګ ته کار کړی، د ځان او ژوندیو موجوداتو په اړه یې علم په ابتدایي حالت کې ساتلی دی. ګنې څنګه چې د لرګي بوین سکاره په خورا ښکلیو رنګونو بدلېدای شي او خامه بدشکله اوسپنه د ماشینونو په ښکلیو جوړښتونو بدلېدای شي، په ورته توګه انسان کې هم توپیر راوستل کېدای شي؛ خو دا چې تر اوسه ولي بشر دې موخې ته په رسېدو کې پاتې راغلی، دی یې لامل د حیاتیاتي علومو په وروسته پاتې والي کېویني. (۳۹ مه پاڼه)

---

[43] Man the unknown, ۱۹٦۱, pp. ۲۵۷-٦۳

دی زیاتوي:

"د دې تشې د ډکولو لپاره یـواځینی لار دا ده چې انسـان د خپـل ذات په اړه لا ژوره پوهه حاصله کړي. د ژورې پوهې پرمټ به بریـالي شو چې په خپل شعور و جسم باندې د عصري ژوند اغېزې مطالعـه او له محیط سره ځانونه عیار کړو او که چېرې اړتیا پیښـه شي، پـه محـیط کې هم لوی بدلون راوستلی شـو. د خپـل ذات، خپلـو استعدادونو او ورځخه د کار اخیستلو په لارو چارو تـر پوهېـدو وروسـته پـه دې هـم توانېدلی شو چـې خپلـې فزیولـوژیکي کمـزوری او ذهنـي و اخلاقـي ناروغی تشخیص کړای شو. د دې لپاره چـې د خپلـو فزیولـوژیکي او عبادتي چارو په اصولو، د حرامو او حلالو په توپیر، او په دې چې ایـا موږ له خپل چاپیریال او فکر سره سم خپل ذات و ځان بدلولی شو که یا؛ د انسان د ذات په اړه له پراخې او هر اړخیزې مطالعې پرته بله لار نه لرو. څنګه چې عصري تمدن طبیعت او د استوګنې شرایط خورا زیات خراب کړي، ځکه خو د دنورو پوهو په پرتله د انساني علومـو مطالعـه ډېره ارزښتناکه شوې ده[٤٤]."

هر کال خبرېږو چې په نژادپوهنه، احصائیې، اخلاقیاتو، بیولـوژی، کیمیا، اناتومي، فزیالوژي، طب، حفظ الصحه، ټولنپـوهنې، اقتصـاد او نورو برخو کې زیات پرمختګونه شوي دي خو په عمل کې وینـو چـې دې پرمختګونو د پام وړ مثبتې پایلې نه دي زېږولـې. پـه دې اړه کـارل کارېږي: دا پرمختګونه به یـواځې هلـه د ګټـې اخیستنې وړ وای چـې د کتابتونونو پر ځای یې انساني فهم زیات کړی وای. خو ایـا ممکنـه ده چې یو کس دې وتوانېږي د علومو دومره لویې ذخیرې خپل دماغ کې

---

[٤٤] Man the unknown, p. ٣٩

وځايوي. ايا داسې څوک به پيدا شي چې پـه سـتورپوهنه، فزيـالوژي، بيولوژي، کيميا، ارواپوهنه، ميتافزيـک، پتـالوژي، طـب او وروسره پـه همهاله توګه له جنيتيکس، تغذيې، پراختيا، پيداګوژی، ښکلي هنرونه يـا اسـتيتيکس، اخلاقيـات، ديـن، ټولنپـوهنې او اقتصـاد ښخـه ژور مالومات ولري. فکر کوم دې هدف ته رسېدل ناممکن کار نه دی. يـو انسان د پنځه ويشت کلونو په اوږدو کې که ټول هاند و هڅې همـدې موخې تـه ځانګړې کـړي، ور رسـېدای شي. پـه پنځـوس کلنـی کـې همداسې کسان کولی شي چې انساني فطرت ته په پام انساني ژونـد او تمدن په اغېزناک ډول رهبري کړي.

وروسته بيا د انسان جوړونې په پار د داسې ادارو رامنځته کولـو تـه اړتيا ته چې د طبيعي حاکمو قوانينو په نظر کې نيولو بدن او دماغ جـوړ کړای شي. په انسان کې د بدلونونو راوستلو په پار بايد اوسنيو ادارو کې خورا زيات بدلونونه راوسـتل شي. دا ادارې بـه د انسـان پـه اړه د علـم بيلابيلې برخې سره ټولوي او د يوه علم حيثيت به وربښي. د څېړونکـو او ساينسـپوهانو ټولنـه بـه جـوړېږي او دا ادارې بـه د ځـانګړو ځـانګو ماهرينو ته نه سپارلې کېږي ځکـه دا مـاهرين يـواځې د خپلـې علمـي ځانګې پرمختګ ته لېوال وي. د اداراتو په رأس کې بـه داسـې کسـان وي چې پـه ټولـو اړونـده علومـو بـه لاسـبري وي. ځکـه د اقتصـاد، ارواپوهنې، کيميا او يا ټولنپوهنې ماهرين له انساني حقيقتونو په

يو ډول نه دي خبر او له خپلې دايرې بهر د دوی پر بصيرت هيڅ باور نه شي کېدای.

اوس وخت زیات شمېر اداري شته چې د علومو په بېلابېلو برخو کې د قدر وړ کار او لاسته راوړنې لري. خو د تاکل شوي هدف په لور یې لاسته راوړنې کفایت نه کوي. د ریاضیاتو، فزیک او کیمیا پوهه ارومرو اړینه ده خو د جسماني نظام د پوره څېړنې لپاره د اساسي علومو رول نه شي لوبولی ځکه د انسان د ځانګړیو قضیو په اړه ورڅخه په ټول پوره تصورات نه شی کېدای. د راتلونکې بیولوژیپوهان باید پوی شي چې د دوئ موخه یواځې د مصنوعي او تجرید کړای شویو نظامونو مطالعه نه ده او دا چې د بیلس Bayliss فزیولوژي د اصلي فزیولوژی خورا کوچنی برخه ده.

پوهېږو چې د انسان تکامل خورا ورو دی. د یاد شویو مسائیلو د حل لپاره باید ساینسپوهان نسلونه نسلونه خپل ټول ژوند کار وکړي. ځکه خو یوې داسې اداري ته اړتیا ده چې لږ تر لږه د سلو کالو لپاره پرته له خنډ و ځنډه په انسانپېژندنه کار وشي. اوسنی ټولنه باید داسې مرکز جوړ کړي چې د نړۍ سراسر څخه ورته مفکرین او څېړونکې راټول شي او په ګډه یو داسې لافاني دماغ جوړ کړي چې راتلونکې د سنجولو او پلانونې وړتیا ولري. یواځې او یواځې له همدې وروسته د انساني پرمختګ دایمي نظریات رامنځته کېدای شي او بس.[45]"

پورته چې څه ولیکل شول، د ډاکټر کېرل په وینا د هغو خلکو د نظریاتو لنډیز دی چې د الهي دینونو له پرېښودلو وروسته غواړي انساني دین رامنځته کړي. کیرل هم په دې کتاب کې د انسانپېژندنې لنډه کتنه کړې او د دې پوهې د بېلابېلو مالومو او تیاره ګوټونو په اړه یې

---

[45] پاڼې ۲۶۱-۲۶۷

مالومات ليکلي دي. په اخر کې يې خپل ۳۰۰ پاڼې لرونکی پېږ کتاب په دې الفاظو پای ته رسولی دی:

"د بشر په تاريخ کې لومړی ځل دی چې يو ويجاړېدونکی تمدن د خپل انحطاط لاملونه مالومولی شي او د ساينس ستر ځواک يې په خپل کابو کې راوستلی دی. ايا موږ به دا علم او ځواک استمال کړو؟ د تېر شويو تمدونونو په برخليک د اخته کېدا څخه زموږ د ژغورنې يواځينی هيله د همدې ځواک استمال دی او بس. خپل برخليک په خپله اداره کولی شو ځکه خو موږ ته په کار ده چې په نوې لاره وړاندې تک پيل کړو[٤٦]."

کتنه

له لږ څېړنې وروسته پوهېږو چې په دې فکر کې خورا زياتې خاميانې شتون لري:

۱. سره له دې چې انساني علوم زيات پخواني دي. انسانانو د خپل جوړښت په اړه غور، فکر او څېړنې له خورا پخوانيو وختونو پيل کړې دي. د انساني علومو په پرتله د مادي علومو مطالعه نوې ده خو بيا هم په دې دويمه برخه کې انسان خورا زيات مخکې تللی دی. د مادي او انساني علومو توپير زباتوي چې انسان به کله هم خپل ذات د مادي د ظاهري خواصو په څېر ونه پېژندلای شي. ليکوال کاږي:

د سوډيم کلورايډ (مالګې) د يوې ټوټې په اړه د ماټرياليسټ او روحاني کس تشريح ارومرو يو ډول وي خو د انساني هستی په اړه د دې کسانو نظر کله هم يو ډول نه شي کېدای. (۱۷مه پاڼه)

٤٦ ۲۹۸ پاڼه.

هیڅ داسې څېړنه نه ده شوې چې په راتلونکې کې د دې حالت پر بدلون دلالت وکړای شي. ځکه خو هیڅوك دعوه نـه شي کـولی چـې په راتلونکې کې به انسان پـه خپـل راز وپوهېـدای شي. لیکـوال نیوکـه کړې چې څنګه یو شمېر خلك د مادي علومو خبرې او اصول د انسان د ذات په اړه کوي او غواړې د مادي نړۍ اصول پـر انسـاني جوړښـت پلي کړي:

د ازاد شوي ځواك خپرېدل چې د ترموډاینامیك دویم قانون دی، د مالیکولونو په کچه د پلي کېدو وړ دی خو همدا قانون د نفسـیاتو پـه اړه نه شي استمالېدای ځکه دلته د لږ هڅې او زیات خوند اصل شتون لري. د *شُعري جذب و دفعې* ځـواك او نفـوذي اغېـز[٤٧] خـورا پـه زړه پوري مالومات دي خو د شعور لـه مسـائیلو سره هـیڅ راز اړه نـه لـري. اروایي/نفسیاتي مظاهر د حجروي فعـالیتونو یـا کـوانټم میکـانیکس لـه مخې تشریح کول هسې له الفاظو سره لوبېدل دي او بس. (**۳۳**مه پاڼه)

خو د ده تېروتنه دا ده چې په اند یې د مادي علومو په څېر موږ په انساني علومو کـې هـم هـومره زیـات پرمختـګ کـولی شـو او ګـواکې بالاخره به د انسان رازونه کشف کړو. لیکـوال دلتـه د نولسـمې پېـړۍ د میکانیکي ارواپوهانو نظریه په لږ بېلو الفاظو کې تکراروي. د انسان پـه اړه ټول مالومات وصفي[٤٨] دي او د انسان د مادي اړخونو په اړه دي. له دې ځایه ده چې د انسان پېژندنې په پار کـه د انسـان د خلقـت پـه اړه دیني لارښوونې په پام کې ونـه نیـولې شي، دا بـه یـواځې او یـواځې د نولسمې پېړۍ د مټریالیسټانو پیښې کول وي او بس.

[٤٧] The concepts of capillarity and of osmotic tension
[٤٨] Descriptive

۲. لیکوال ټینګار کوي چې د انسان پر ذات د پوهېدلو لار دا نـه ده چې ګواکې د علومو د بېلابېلو برخو د ماهرینو مالومـات بـه سره یـو ځای او بالاخره په دې اړه پرمختګ وکړي:

د انسان په اړه د علومو او مالوماتو پېیل داسـې هـم نـه شي کېـدای چې د بېلابېلو برخو ماهرین دې د مېز چاپېر کېني او په ګډه دې علـوم سره وپـــــېـــــیـــــي. داسـې کلـه هـم نـه ده پېښـه شـوې چـې د یـو زبردست هنر پنځولو لپاره دې هنرمندان په ګډه کار وکړي. داسې هم نه دي شوي چې مختلف څېړونکي سره کېناستلي او په ګډه یې کوم لوی کشف کړی وي. د انسان د ذات په اړه ځکه خو د بېلابېلو مـاهرینو پـر ځای د یوه کس دماغ ته اړتیا ده چې پـه اړه یـې مالومـات وپنځـولای شي. (۵۵مه پاڼه)

خو تر موجود شرایطو لاندې به څنګه شـونې وي چـې داسـې یـو انسان دې پیدا شي. انسان د محدود ژوند سره لاس و ګریـوان دی. تـر اوسه انسان نه دی توانېدلی چې د زېږښت او مـرګ مخـه ونیسي ـ او یـا زیات څنډ پکې راولي. یو انسان که هرڅومره تکـړه هـم وي، خـو پـه خپل محدود ژوند کې نه شي کولی چې ان د علـم پـه یـوې څـانګړې څانګې کې په پوره مانا ځان ورسوي او پر هرڅه یې پوهه احاطه شي. ځکه خو د علم د ټولو برخو په اړه د یوه واحد شخص د پوهې احاطه کېدلی بې کچې ناشونی کار دی.

د لیکوال په اند په دې پار یواځې ۲۵ کاله کافي وخت دی چې یو شخص دې په ټولو اړینو برخو کې ځان ورسوي. عجیبه ده! ایا نظر یې امکان لري؟ تر اوسه چې څومره هڅې شوې دي، په اثبات رسوي چې د لیکوال دا نظر بالکل غلط دی. ان د علـم د یـوې څـانګې مطالعـه د

انسان ټول عمر نیولی شي خو بیا به هم پکې پوره لاسبري ونه لري. د بیلګې په توګه، مارکس د خپل عمر ۳۵ کاله وخت یواځې د اقتصاد مطالعې ته وباښه خو بیا هم د ده څېړنه نیمګړې وه او ده د خپل کتاب پانګې یواځې یو ټوك ولیکلای شو.

حقیقت دا دی چې د انسان اصلیت خورا پېچلی او د یوه څېړونکي خبره چې د اضدادو مجموعه ده او بس. دا به څنګه امکان ولري چې یو شخص دي له خپلو ټولو محدودیتونو سره سره وتوانېږي چې د انسان د اصلیت په اړه په پوره مانا غیرمشکوکه پوهه وپنځوي. هو! د کم علم او څېړنې په لرلو ممکن په یو چا کې دومره ساده توب پیدا شي چې ووایي داسې یوه چاره شونې ده؛ خو څومره چې مطالعه، څېړنه او پوهه زیاتېږي، هغومره ورسره بېلابېلې، پېچلې او ضد و نقیض پوښتنې پیدا کېږي چې سره یو ځای کول، همغږې کول او تر یو واحد نظر پنځول بالکل ناشونی کار کېږي. همدا لامل دی چې د بېلابېلو برخو د ماهرینو نظر د یوې واحدې مسئلې په اړه کله هم یو ډول نه وي ځکه دوئ له بېلابېلو لیدلورو مسئلې ته کتلي وي. مثلاً واټسن او ملګري یې فکر کوي چې د انسان سلوك چاپېریال او زده کړه اغېزمنوي او بس. دوئ په کلکه دا خبره ردوي چې ګواکې ارثي خواص دې د انسان پر افعالو اغېز وښندلای شي[49]. خو پر وړاندې یې بیا د تولد و تناسل ماهرین یا جینیټك پوهان په دې باور دی چې ارثي خواص پر انسان زښت زیات اغېز لرلی شي، ان دومره چې د انسان د

[49] دې ډلې کسانو ته په ارواپوهنه کې behaviorists ویل کېږي. بیهیوریزم د اروپوهنې یوه څانګه ده چې د انسان ظاهري او پوهېدو-وړ سلوك او کړنې څېړي. ژباړن

نسل او ټولنو د ژغورلو لپاره زیاتې ښوونې او روزنې ته اړتیا نشته چې د انسان برخلیک تر ډېره د انسان ارثي خواص ټاکي. څنګه چې د بېلابېلو برخو د ماهرینو نظرونه یو بل سره توپیرونه او ټکرونه لري، په ورته توګه، ان که یو واحد شخص هم د علم په بېلابېلو څانګو کې تخصص وکړای شي، د مسائلو په اړه به یې نظر هیڅکله واحد نه شي ځکه له بېلابېلو لیدلورو به ورته خورا زیات ضد و نقیض اړخونه څرګندېږي.

۳. لیکوال هیره کړې چې انسان د ارادې څښتن دی. که د کوم مادي شي کوم ځانګړی خصوصیت پیدا کړو، په اسانۍ ویلی شو چې دا خصوصیت به د همنوعه شیانو کې ارومرو یو ډول وي خو د انسان په اړه داسې فیصله هیڅکله نه شي کېدای. انسان د متفاوت اصلیت لرونکی او د ارادې څښتن دی. همدغه ځانګړتیا دی له ټولو نورو مادي جوړښتو بېلوي.

٤. دا یې هم فرض کړې ده چې بداخلاقي، بې دیانتي او د جرمونو ارتکاب عصبي و دماغي ناروغي ده او لکه د زکام و تبې په څېر یې باید روغتونونو کې درملنه وشي. لیکوال لیکي:

اخلاقي حس هم د ذهني کړنو په څېر دی چې ظاهراً له جسمي جوړښت و فعالیتونو اغېزمنېږي. دا حالت د نسجونو او عصب له یوځای کار او همدارنګه د ماشومتوب د مرحلې له روزنې او تاثراتو پنځېږي. شوپنهار د کوپنهاګن د *رویال سوسایټي اوف ساینس* لپاره په خپل لیکلي مضمون کې چې سرلیک یې *د اخلاقیاتو اساس* ؤ، څرګنده کړې چې اخلاقي اصول زموږ فطرت څخه سرچینه اخلي. په بله وینا د

ځانغوښتنې، پست توب او رحم احساسات د انسان فطرت کې له پیدایښته نغښتي وي. (۱۲۵مه پاڼه)

دا ډول دعوې بالکل ناسمې دي. ځکه جرمونه، سره له دې چې یو شمېر نور لاملونه هم لري چې هغه هم بهرني دي، خو په اصل کې د انسان د خپلې پرېکړې پایلې وي. انسان تر هغه له جرمونو لاس نه شي اخیستلی چې پر خپلو تصمیمونو ځان کابو نه شي کړای. دا خو بالکل ناشونې خبره ده چې د جسماني ناروغیو په څېر دي د جرایمو درملنه هم په روغتونونو کې وشي. ډاکټر کولی شي چې مادي جسم د جراحي عملیاتو په ترڅ کې څېرې-ویرې کړي خو د هیڅ داکټر دا په وس نه ده پوره چې د انسان د پرېکړې ځواك دې تر جراحۍ و درملنې لاندې ونیسي ځکه خو د انسان د رضا او پرېکړې کنټرول د ډاکټر د وس خبره نه ده.

۵. لیکوال مجبوراً مني چې د ژوند پېچلتیاوې داسې دي چې په اړه یې دقیق مالومات د انسان د وس له دایرې بهر دي. خو د دې خبرې تر څنګ، وړاندې دا هم وایي چې انسان به بالاخره بریالی شي چې خپل او د ژوند رازونه پیدا کړای شي. دی لیکي:

طبیعي علوم، ستورپوهنه، کیمیا او میکانیکس په برخه کې د انساني پوهې د شاندار عروج په وړاندې د انسانپېژندنې د پوهې ورو پرمختګ زموږ د پلرونو او اجدادو د فرصت کمي، موضوع د پېچلتیا او زموږ دماغ د محدودیتونو پایله ده. دا محدودیتونو اساسي دي او د ورکېدا هیڅ تمه یې نه شي کېدای. ممکن له خورا زیاتو هڅو وروسته انسان پرې کابو شي. د انسان د ذات پوهه د طبیعي علومو ساده ګي،

ښکلا او تجرید هیڅکله نه شي ترلاسه کولی. د دې علم په وړاندې خنډونه ښايي هیڅکله لیرې نه شي. موږ باید ومنو چې د انسان مطالعه تر ټولو نورو پېچلې او ستونزمنه ده. (۲۳مه پاڼه)

د انسانپېژندنې دا نزاکت ټولو پوهانو منلی دی، مثلاً جولین هیګزلي لیکي:

حقیقت دا دی چې د خدای شتون د تصور له منځه تګ د ادیانو د له منځته تګ په مانا نه شي کېدای. د خدایي تصور له منځه تګ محض د یو شمېر الهیاتي کړنو په مانا دی. سره له دې چې الهیاتي ذهن له منځته ځي خو هغه دیني احساسات چې د خدای تصور یې رامنځته کړی ؤ، بیا هم پر ځای پاتي کېږي. د خدای نشت، دین له منځه نه وړي بلکې څېره یې ور بدلوي. یانې، اوس به انسان ټولو هغو مسئولیتونو ته اوږه ورکوي چې مخکې یې د خدای بللې ول. لومړی مسئولیت به د پُر اسرارو کائیناتو په اړه له خپلې ناخبرۍ او ناپوهۍ سره مقابله کول وي. مخکې خو دا بوج پر یو داسې خدای اچول شوی ؤ چې له فهم و ادارک څخه بهر یې شتون درلود او کړنې یې ترسره کولې. اوس به نو دا بوج ارومرو انسان پر خپلو اوږو اخلي او دا امکان به هم په نه زړه مني چې د کائیناتو په اړه د بشر ـ ناپوهي ممکن هیڅ وخت ورکه نه شي[٥٠].

دا نو څومره حیرانونکی تضاد دی چې له یوې خوا اقرار وکړو چې د انسان د ذات پېژندل ناشونی کار دی خو له بلې خوا د دې هیله وساتو چې انسان به د خپل ژوند هغه لوی مسایل په خپله حل کړي

[٥٠] Man in the Modern World by Julian Huxley, P. ١٣٣

چې پرې کابو کېدل یواځې هله ممکن کار دی چې پـر انسـاني علـم پوره برلاسي پیدا شي. دا په حقیقت کې یو داسې موړ دی چې انسـان باید د خدای لورې ته نژدې کړي خو دا خـورا هېښـونکې ده چې لـه همدغه ځای څخه انسان ولې سرچپه لاره غوره کوي او بالکل پر چپـه د تګ هوډ کوي.

د دین ملحدانه تشریح

اوسمهالي مفکرین د علم او مالوماتو هغه ډول نه مني چې د الهي وحيې له امله تر موږ رسیدلی دی او په عامو تجربو یې ثابتول ناشونی وي. دوئ وایي په څه چې زموږ سر نه خلاصیږي، څنګه ور باندې عقیده ولرو او دا چې خورا بېځایه به وي چې نورو خلکو ته هم بلنه ورکړو څو داسې څه ومني چې ادارک یې ناشونی وي. د دوئ په وینا، دا پخپله د دې ثبوت دی چې ورته عقاید حقیقت او بنسټ نه لري ځکه که یې حقیقت لرلی، موږ و تاسې به کولی شوای چې په څرنګوالي یې پوهېدلي وای.

اکسټ کامټي[۵۱] وړاندوینه کړې وه چې ساینسي۔پرمختګ به بالاخره دین منونکي ورک کاندې. خو دا چې د وړاندوینې خلاف دا دی دین او منونکي یې د تاریخ په اوږدو کې بیا تر ننه موجود دي، دوئ اړ شول چې د دین لپاره یو نه یو ډول تشریح له ځان سره ولري. د ښې تشریح لپاره دوئ اړ ول چې هغو پېښو ته مراجعه وکړي چې چې له دیني واقعاتو سره یې لږ و ډېر ورته والی لرلی او ورسره هممهاله د عام خلګو د فهم وړ وای. شاعري تر ټولو ښه بېلګه وه ځکه شاعري هم یو شمېر ورته ځانګړتیاوې لري. اوس نو دوئ وویل چې د شاعرۍ په څېر دین، باورونه او کړنې یې یواځې او یواځې یو ذهني عمل دی او بس.

---

۵۱ Auguste Comte (۱۷۹۸-۱۸۵۱)

ښاغلی ټاین بې وايي چې د حقیقت درک په دوه طریقو کېږي؛ د تجربې او مشاهدې په مټ چې ساینسي طریقه یې بولو، او د تعقل و تفکر په وسیله چې شاعرانه طریقه یې بللی شو. د لومړۍ طریقې محصول ساینسي حقایق دي او د دویمې طریقې محصول شاعرانه

حقایق دي. دی د پیغمبرۍ په اړه لیکي:

"په شاعرانه کچه د لاشعور عام فهممه مشاهدې ته پیغمبري ویله کېږي[۵۲]."

د ټولنیزو علومو انسایکلوپیډیا د لیکوال په اند، دین د هنرونو په څېر دی. څنګه چې یو شمېر خلګ د هنرونو په اړه ځانګړي ذوقونه لري او د نورو په پرتله پکې د خورا لوړو استعدادونو لرونکي وي، په ورته توګه، په یو شمېر خلکو کې د داخلي سماعت او بصیرت (Inner eyes and ears) په وسیله د لیدلو او خبرېدلو انفرادي ځانګړتیاوې شتون لري. او همدغه له دین سره د انسان د اشنا او عادي کېدلو یواځینۍ وسیله شوې ده.

ټي آر مایلز لیکلي:

"د دین مابعدالطبیعي حقایق هغه وخت بې مانا کېږي چې دیني تشریح یې ټکي په ټکي ومنله شي. البته په اړه یې مجازي/قیاسي ژبه کارول دې عقایدو ته مانا ورکولی شي. مثلا موږ په ورځني ژوند کې د

---

[۵۲] On the poetic level of the subconscious psyche, the comprehensive vision is prophecy. *(A Historian,s Approach to Religion, p.* ۱۲۳)

یوه کشف په مهال وایو چې دا بالکل الهام ؤ. په ورته توګه په شاعر الهام کېږي او په نبیانو هم پیغام کېږي."

د مایلیز په اند که وحیه پیغمبرانو ته د پرښتې په وسیله د الهي الفاظو راوړل و بولو، دا به بالکل بې مانا عقیده وي خو که چېرې وحیه د بصیرت رڼا (*Flash of insight*) وبلله شي، بیا د فهم او منلو وړ کېږي. ځکه د مفکرینو او هنرمندانو په اړه دا ثابته خبره ده چې په ناڅاپي توګه یې ذهن ته کوم عالي خیال مخه کوي او الهام پرې کېږي. په ورته توګه، له مرګ وروسته ژوند هم یوه بې مانا عقیده ده خو که چېري په مجازي او تمثیلي ژبه یې تشریح وشي، ممکن زړه ته لار پیدا کړي. ځکه ښه ترا پوهېږو چې له مرګ وروسته جسد تجزیه او منتشر کېږي او روح ته هم د پای ټکي ایښودل کېږي. له دې ځایه ده چې له مرګه وروسته ژوند په لفظي تشریح کې نه شو نغاړلی[53].

د الکس کېرل په اند، وحیه او الهام تصوف او صوفیانه اکتشافات دي. دی وایي چې د خدای لټه یوه شخصي کړنه ده، لکه د سپورت په کولو چې جسمي ځواک او خوښي زیاتېږي، همداسې له دونیا څخه لیري والی او تفکر یو چا ته نفسیاتي سکون او خوشالي ښښلای شي.

دی لیکي:

"د شعور د مشق و تمرین په وسیله انسان کوشش کوي چې هغه حقایقو ته ځان ورسوي

---

۵۳ Religion and the Scientific Outlook. P. ۱۹۵, ۱۹٦, ۲۰٤

چې د مشاهدې وړ نه دي. که له یوې خوا دا حقایق ذاتي دي، له بلې خوا تر مادي نړۍ هاخوا هم دي. په دې توګه انسان یوې داسې نامالومې خوا ته قدم اخلي چې کم کسان یې جرات کوي. له دې ځایه ده چې داسې یو کس ځینو ته اتل ایسي خو نورو ته بیا لېونی او ملنګ. خو هیڅوک نه شي ویلی چې ورته عارفانه تجربې سمې دي که ناسمې. ایا دا محض خرافات دي که د اشخاصو وهم، که د نړۍ له فزیکي ابعادو هاخوا د روح سفر دی چېرې چې انسان له لوړو حقیقتونو سره یوځای کېږي. دا چاره د انسان خورا لویې هیلې پوره کوي. څومره چې د انسان جمالیاتي احساس قوي او حقیقي دی؛ هغومره تسکین، داخلي ځواک، روحاني روښنایي او د خدای مینه د انسان لپاره مهم او ارزښتناک دي. د تصور او تعارف پر مټ انسان خپل ځان وروستي حقیقت ته د رسولو هڅه کوي[٥٤]."

---

٥٤ Man the Unknown, P. ١٣٢

تبصره

په تېر څپرکي کې د دین اوسمهالې تشریح وړاندې شوه. دلته یې په اړه د الکس کېرل وینا ذکر کوم. دی د خپلې تشریح په اړه داسې نظر لري:

"لیکوال په دې باور دی چې د دین په اړه د ذهني کړنو کومه تشریح چې ده کړې، هغه به نه د ساینسپوهانو خوښه شي او نه د مذهب منونکو. ساینس پوهان به ورته بې مانا هڅه وواېي او دین پوهان به ورته د غلط او فضول کار په سترګه وګوري."[۵۵]

د مذهب په اوسمهالې تشریح کې که څه هم د مذهبي کړنو یادونه شوې ده خو حقیقت دا دی چې د دې تشریح او الحاد تر منځ هیڅ توپیر شتون نه لري. ځکه:

۱. لومړی دا چې د دې تشریح له مخې مذهب د یوې غیر حقیقي ښکارندې حیثیت خپلوي. ځکه د تشریح له مخې خدای، اخرت او وحیه محض زموږ خیالات کېږي چې په حقیقت کې هیڅ راز شتون نه لري. خو مذهب چې په څومره ځواک زموږ په ذهنونو کې ځای خپل کړی، ورڅخه جوتېږي چې مذهبې عقاید محض خیالي خبرې نه دي.

د اوس وخت مشهور مورخ ټاین بې لیکي:

۵۵ Man the Unknown, p. ۱۳۰

"که په بیلابیلو وختونو او بیلابیلو ټولنو او ژبو کې موږ د ادیانو په اړه سروې وکړو، دې پایلې ته به ورسیږو چې د ادیانو شمیر خورا زیات او یو له بل سره د زیاتو توپیرونو لرونکي دي. له لیږ فکر و څیړنې وروسته دې پایلې ته رسیدای شو چې دا ټول توپیرونه د درو بیلابیلو بنړو لرونکي دي چې عبارت له طبیعت، په خپله انسان او مطلق حقیقت څخه دي. مطلق حقیقت نه خو طبیعت دي، نه په خپله انسان بلکې په دوئ کې له شتون سره سره تري بهر هم دي."[٥٦]

په بله وینا تاریخ شاهد دی چې انسان له پخوا وختونو څخه د یوه لوړ حقیقت په لټه کې

سرګران دی. دا به څنګه شوني وي چې یو خیالي او فرضي شی دې د بشر پر تاریخ دومره زیاته اغیزه ولري. آیا بله داسې بیلګه لرو چې په حقیقت کې شتون و نه لري خو بیا یې هم د انسان په نفسیاتو او ذهن دومره ژور اغیز ښندلی وي.

۲. د یادې تشریح له مخې دین د یو ځانګړي شي نوم نه دی بلکې د زرګونو شیانو په ټولګه بدلیږي. ځکه د تشریح له مخې دین فردي بلل شوی دی او پوهیږو چې افراد د استعداد، ذوق، فکر او آند له مخې یو له بل سره خورا زیات توپیرونه لري. بل پلو دا چې ادیان الهی دي، باید توپیرونه ونه لري چې له مخې یې د انسانانو کړنې سمې یا نا سمې وبلل شي. دلته به د ټاین بي څو نورې خبري هم نقل کړم:

"د مختلفو خلګو عقاید به اورمرو یو له بل سره توپیر لري ځکه مطلق حقیقت یو راز دی. د دې راز خورا جزوي برخه انسان په ذهني

[٥٦] An historians approach to religion, p. ١٦

عمل درک کولای شي. دومره ستر حقیقت په دې نه شي معلومیدای چې یوه ځانګړې لاره دې تعقیب شي. زما د خپل ادراک په اړه که زما باور هر څومره پوخ وي چې ادراک مې سم دی، خو زه باید پوه شم چې زما روحاني نظر محدود دی. زه نه شم ویلای چې بله مشاهده دې نو ممکنه نه وي. په مذهبي اصطلاح کې نه شو ویلای چې نورو خلکو ته دې د خدای له طرفه الهام نه کیږي. دا هم شونې ده چې د نورو خلکو الهام دې زما له الهام څخه لا زیات غوره او پرمختللی وي. زه او زما ملګري له بیلابیلو لارو څخه د یوه هدف په لور روان یو. ټول انسانان د پټ حقیقت موندل غواړي څو خپل ژوند د مطلق حقیقت له مخې جوړ کړای شي، یا په مذهبي اصطلاح د خدای رضا تر لاسه کړای شي. ټول خلک یو ډول هڅه کوي، دوئ باید پوه شي چې ټول د یو بل روحاني ورونه دي. زغم تر هغه وخته نه دې مکمل څو چې په مینه او محبت بدل نه شي." [۵۷]

په دې توګه د خدای په اړه خورا زیات تصورات را منځ ته کیږي. د دین او اخلاقیاتو اینسایکلوپیډیا لیکوالان د نړۍ په کچه د خدای ۲۲ تصورات درج کړي دي او هغه یې تر ۲۲ بیلابیلو سرلیکونو لاندې تشریح کړي دي.[۵۸]

۳. په ورته توګه د یادې تشریح له مخې نبوت او د نبوت پای ټولې بې معنې خبرې کیږي. ټاین بې په خپل یاد کتاب کې لیکي:

"د مورخ لیدلوری له دې خبرې سره ټکر نه لري چې ګواکې خدای انسان باندې الهام کوي څو انسان سره مرسته وکړي چې روحاني

---

[۵۷] An historians approach to religion, p.۲۵۱
[۵۸] پنځم توک سرلیک: خدای

نجات پیداکړي چې پرته له واسطې څخه ورته نجات ممکن نه وو خو مورخ په دي ځای کې شکمن دی چې ورته وحیه دې نو پای ولري او دا چې په دې کهکشانې نظام کې د لمر په یوه ځانګړې سیاره او په یو ځانګړي وخت کې دې یوې ځانګړې ډلې ته دي ورکولای شي. دا ویلی شو چې خدای خپلو بنده ګانو ته الهام/وحیه کوي خو ورسره هممهال دا نه شو ویلی چې ګواکې دا وحیه دې مخصوصه وي او کوم مخصوص کس ته دې ورکوله شي. په بله وینا دا ویل به خورا بې مانا وي که زه دعوه وکړم چې زه هغه یواځینی کس یم چې د ټول مخلوق ترمنځ خدای ټاکلی یم او پر ما یې وروستۍ وحیه کړې او دا چې همدغه وحیه باید ټول نور کسان ومني[۵۹].»

دلته اصلي ستونزه له الهام/وحیه څخه د لیکوال په ناسم پوهاوي کې ده. که لیکوال ناسم تعبیر نه لرلی، په اسانۍ به ورته مالومه شوې وه چې په حقیقت کې د الهام او مخصوص الهام ترمنځ توپیر دومره کم دی چې اصلاً یو له بله یې بېلولی نه شو. اوسمهالي مفکرین په دې اند دي چې الهام/وحیه داسې یو څه ده لکه مصور ته چې یوه ښکلې منظره ذهن کې پیدا او دی یې بیا رسمه کړي او یا دا چې د شاعر په ذهن کې د یوه ښکلي غزل زړه راښکونکي بیتونه وپنځېږي او بیا یې دی د کاغذ پرمخ په تورو بدل کړي. د دوئ له نظره، خدای کوم داسې ځواک نه دی چې په شعوري توګه وغواړي خپله خوښه کومه بنده ته د یوې ځانګړې موخې په پار وحیه کړي. د دوئ په اند خدای کوم ډول مجهول او بهرنی حقیقت دی چې زموږ کائینات یې نیولي دي. یو شمېر خو حتا په همدې باور هم نه دي بلکې وایي چې وحیه او الهام

---

۵۹ An historian approach to religion, p. ۱۳۲

زموږ د تحت شعور تاثرات دي او بس. ښکاره ده چې ديني هغه له دې نظر سره خورا زيات توپير لري او له دې ځايه ده چې اوسمهالي مفکرين د وحيه او الهام په پوهېدلو کې پاتي راغلي دي.

٤. د دې تشريح له مخې، دين په يوې دونيوي اړتيا بدلېږي او دا په داسې حال کې ده چې دين اصلا اخروي اړتيا ده. يانې دين په اصل کې د اخروي ژوند د ژغورنې لارې-چارې بيانوي خو دا تشريح بيا د دونيوي ژوند لپاره د يوې موزونې اډانې رامنځته کولو لپاره دين د يوې اړتيا په توگه مني. دين دوې ته حقيقت نه بلکې يوه فرضي عقيده ابسي:

"ديني عقايد فکرونو پنځولې اډانې دي چې پکې د يوه ځانگړي دين مننونکو ته د هڅو او اهدافو يووالى رامنځته شوى دى[٦٠]."

٥. د دين په اړه اوسمهالي تصور باندې يهوديت هم لږ اغېز ښندلى دى. سره له دې چې دا دين د موسى عليه سلام حق دين ؤ خو اوس تحريف شوى دى. ټاين بې ليکي:

"د هغه خداى په اړه چې په اراده يې دا ټول کائينات چلېږي، دا به خورا بېځايه تصور وي چې د ټول مخلوق له منځه دې ما او زما قبيله خوښه، ما دې خپل پيغمبر او زما قبيله دې ځان ته تر نورو ټولو قبيلو نژدې وگرځوي. دا دول تصور حقيقت نه دى بلکې يوه دوکه ده چې انسان پخپل ذهن کې پخپله پنځولې ده[٦١]."

تر کومه چې د غوره شوې ټولۍ خبره ده نو که چېرې يې تفسير د نسل له مخې وشي، يانې دا چې د يوه خاص نسل و کورنۍ کسان دې

---

[٦٠] Hindustan Times, Oct. ١٩٦١

[٦١] An historians approach to religion, p. ١٣٥

رب ته محبوب وي، نو دا ناسمه تشریح ده او د دین سمه ترجماني نه شي کولی.

دا چې یهودان همدغه فکر لري، ځکه خو د لیکوال لیدلوری هم د دوئ پر عقیدې ولاړ دی. حقیقت دا دی چې رب ته محبوبه ټولی د نسب له امله نه بلکې د عقیدې له امله ټاکله کېږي. یانې هغه خلک خدای ته نژدې او محبوب دي چې د خدای د اوامرو او وحیې پیروي یې کړې وي. دلته د دوئ نسب و کورنۍ هیڅ ارزښت هم نه لري.

د دین له مخې خو دا تشریح د دین د شتون له منلو سره سره له دین څخه چورلټ انکار دی او بس.

یو داسې دین چې له مخې یې عذاب او ثواب ونه ټاکل شي، د خلکو فردي اړتیا وبلله شي

چې له نورو خلکو سره هیڅ اړه ونه لري، د کوم باشعوره ستر ځواک له خوا نه وي بلکې د انسان د خپل خیال او شعور زېږنده وي؛ دا ډول دین نو د لااله الاالله کلمې لاندې نه بلکې د لااله الا الانسان کلمې لاندې جوړېدای شي.

که داسې کوم فکر ته د مصلحت له مخې د دین نوم ورکول شي، دا به خورا ساده ګي وي او که یې باور همدا وي، دا به لویه علمي تېروتنه وي.